

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Наталія КОМИХ

СОЦІОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ

ХРЕСТОМАТІЯ

Дніпро
2024

УДК 316.485/334.4
К 63

*Рекомендовано Науково-методичною радою
Дніпровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 11 від 22.05.2024)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Лариса КОЛІСНИК – завідувач аспірантури і докторантури, доцент кафедри історії та політичної теорії НТУ "Дніпровська політехніка", кандидат соціологічних наук;

Юрій БЕРЕСТЕНЬ – старший науковий співробітник Музею історії Дніпра, кандидат історичних наук, доцент.

Комих Н. Г.

К 63 Соціологія безпеки : хрестоматія / Н. Г. Комих. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 124 с.

ISBN 978-617-560-024-5

У хрестоматії зібрані авторські тексти зарубіжних та вітчизняних науковців стосовно актуальної проблеми соціальної, психологічної, економічної, гуманітарної безпеки індивіда та суспільств у сучасному глобальному світовому порядку. Книга буде корисною для здобувачів освіти в закладах вищої освіти, зокрема зі специфічними умовами навчання, та для широкого кола читачів.

Автор:

Наталія КОМИХ – доцент кафедри психології, соціології та педагогіки факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України. Дніпровського державного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук, доцент

ISBN 978-617-560-024-5

© Комих Н. Г., 2024
© ДДУВС, 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
Штомпка П. Соціологія: ціннісно-нормативна система	5
<i>Питання для самоконтролю</i>	22
Рущенко І. Соціологія злочинності. Злочин як поведінка	23
<i>Питання для самоконтролю</i>	35
Луман Н. Реальність мас-медіа. Функція мас-медіа	36
<i>Питання для самоконтролю</i>	42
Кастельс М. Інтернет-галактика. Культура інтернету	43
<i>Питання для самоконтролю</i>	57
Злобіна О. Психоемоційний стан населення. На тлі війни: від мобілізації ресурсів до поляризації оцінок	58
<i>Питання для самоконтролю</i>	71
Стегній О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни	72
<i>Питання для самоконтролю</i>	92
Александр Дж. Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення	93
<i>Питання для самоконтролю</i>	105
Грушевський М. Початки громадянства. Загальне	106
<i>Питання для самоконтролю</i>	115
Марценюк Т. Гендер і гендерна рівність	116

ПЕРЕДМОВА

Проблема безпеки в умовах війни є найактуальною в контексті не лише її сьогоденного забезпечення для суспільства, а і формування цілісної сучасної системи запобігання різного роду загрозам і ризикам у повоєнні часи та забезпеченню соціоетального самозбереження та активної життєдіяльності індивідів.

Питання безпеки як соціального явища прийшло в соціологію лише наприкінці ХХ століття. Але сучаний соціально- політичний стан розвитку подій у світі викликає потребу активізації дослідження даної проблематики на теоретико-методологічному та емпіричному рівнях.

Серед основних засад наукового підходу до безпеки: соціологія безпеки має мультидисциплінарний характер, що спирається на філософію, психологію, медицину, економіку; дослідження безпеки мають надавати фундаментальні знання про правила та закони безпекової поведінки; сформовані правила та закони повинні мати універсальний характер та виходити за межі національних інтересів держав.

У хрестоматії упорядковані та систематизовані твори та уривки видатних представників вітчизняної та зарубіжної соціологічної думки, науковців і дослідників-практиків у сфері соціології. Курсанти Дніпровського державного університету внутрішніх справ знайомляться з актуальними дослідницькими питаннями соціології безпеки у межах компонента навчальної дисципліни «Соціологія». Провідною функцією Національної поліції є забезпечення правопорядку та національної безпеки. Майбутні фахівці правоохоронної сфери мають бути обізнані у питаннях соціальної структури безпекової сфери, соціальних засад формування безпекової поведінки та набути відповідні компетенції.

Отже, ця хрестоматія стане в нагоді курсантам і всім зацікавленим у процесі ознайомлення з ключовими засадами наукової інтерпретації безпекової поведінки в сучасному суспільстві.

Штомпка П.*

польський соціолог, доктор гуманітарних наук, визнаний світовий фахівець із теорії соціальної довіри. Професор соціології Ягеллонського університету, Вищої Європейської Школи ім. Ксьондза Юзефа Тішнера (pl; fr) у Кракові, співробітник Collegium Invisibile у Варшаві, гостьовий професор у Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі, Колумбійському університеті в Нью-Йорку, Мічиганському університеті, Університеті Джонса Гопкінса, Римському університеті ла Сапієнца

СОЦІОЛОГІЯ
Ціннісно-нормативна система

Уже в концепції «соціальних фактів» Дюркгайма, що передувала поняттю культури, наявне твердження стосовно примусу як основної її риси – тиску на індивідів. Через багато років після Дюркгайма та базуючись на цілком інших висновках, творець психоаналізу Зигмунд Фройд чітко протиставив природу та культуру, трактуючи культуру як силу, що поневолює або обмежує природні потяги. У більшості визначень культури наголошено, що вона вказує на правильний, бажаний, очікуваний у конкретній спільноті спосіб життя, описує те, як люди повинні чинити, а це може не відповідати тому, що вони хотіли б робити або як вони реально діють.

Не дивно, що багато авторів ядром культури вважають правила та взірці. Серед багатьох уже згаданих концепцій людини – *homo socius*, *homo politicus*, *homo oeconomicus*, *homo ludens*, *homo reciprocus* тощо – з'являється і така, згідно з якою людина – це істота, що керується правилами, а від тварини її найбільше відрізняє саме те, що вона володіє культурою, тобто передовсім знає правила, які формують зовнішні, суспільні рамки для її власної індивідуальної активності.

* Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів : Колір ПРО, 2020. 800 с.

Сфера культурної регламентації – дуже широка. Вона охоплює всі три елементи загальноприйнятого визначення культури: того, «що люди роблять, що думають і чим володіють». Деякою мірою суспільство нав'язує індивідові очікувані від нього взірці мислення: наприклад, залежно від епохи, вимагає міфічного, релігійного або наукового мислення. У ще вужчому сенсі, взірцем мислення, типовим для наших часів, є підтримання демократії, рівності, лібералізму, або – у деяких колах – «політкоректності». Культура визначає і підказує людині, що треба читати, які фільми дивитися, що за музику слухати, а творцям – у якому стилі писати романи, як знімати фільми, як створювати музику. Навіть більше, культура втручається і до наших снів. Наприклад, мало хто публічно зізнається, що бачив еротичні сни. А отже, той сегмент культури, що його окреслюємо як ідеальну культуру (інакше – суспільну свідомість), має чіткий примусовий аспект. Вважалося, що ідея примусу пов'язана і з об'єктами матеріальної культури, диктуючи споживачам, «що треба носити», «чим їздити», «у яких будинках жити», «як їх умеблювати», а виробникам вказуючи, що шити, які автомобілі конструювати, як зводити будинки і які меблі проектувати.

Однак основним об'єктом соціального регулювання є дії. І правила, що радше стосуються того, «що варто робити», а не того, «як треба думати» і «що треба мати», ми трактуємо як особливий, центральний сегмент культури, відокремлюючи його від суспільної свідомості та стилів матеріальної культури. У цьому розділі ми докладно проаналізуємо той сегмент культури, у якому зосереджені правила щодо людських дій. Щоб його означити, в соціології послуговуються різними термінами: «соціально-нормативна система», «нормативна структура», «інституційна структура», «регулятивна підсистема», «система підтримування взірців». Звертаючись до класика польської соціології Флоріана Знанецького, будемо говорити про ціннісно-нормативну систему.

Норми та цінності

Оскільки культурні правила стосуються людських дій, то варто пригадати думку, подану нами в перших розділах у межах перспективи «дій». Там ми представляли дію як двочленний комплекс: з одного боку, деяких засобів, способів, методів поведінки, а з другого – цілей, до яких ці засоби, способи та методи мають провадити. Ми говорили про інструментальну, волюнтаристську, утилітаристську або телеологічну моделі поведінки. У принципі, кожен дію можна аналітично розкласти на ці дві складові, хоча насправді цей поділ може й не бути таким

чітким (як хоча би в діях, пов'язаних із поняттям самоцілі, коли ціль дії закладена в самому способі конкретної дії, наприклад, у випадку товариського спілкування).

Із двочленного представлення дії впливає поділ на два типи правил: регулюванню може підлягати вибір засобів, способів та методів дії. Утім регулювання охоплює також цілі, на які скерована дія. Правила, предметом яких є способи чи методи дії, а також засоби, що використовують для досягнення цілі, назвімо культурними нормами. Вони свідчать про те, що люди повинні робити. Натомість правила, предметом яких є цілі дій, назвімо культурними цінностями. Вони свідчать про те, які цілі є гідними, слухними, правильними. Якщо сформулювати це трохи по-іншому, то можна сказати так: цінності вказують на те, чого люди повинні прагнути, а норми – на те, як цього можна досягти. Прикладом цінностей, типових для наших часів, іншими словами – прийнятних та схвальних у нашій культурі цілей дій є: високий рівень життя, багатство, слава, освіта, добра фізична форма, здоров'я. А прикладом норм, що містять рекомендації прийнятних, визнаних способів досягнення цих цілей, – престижна освіта, напружена праця, наполегливі тренування, кар'єрне зростання.

Наголосимо, що запропоноване розрізнення частково умовне, його основна перевага – аналітична простота. Існують також інші способи розуміння норм і цінностей. Зокрема, під цінностями часом розуміють вищі, фундаментальні правила, що стосуються найважливіших справ, а з них виводять конкретні норми, що регулюють справи більш приземлені. У цьому випадку відношення між цими двома поняттями (цінності та норми) набуває ієрархічності, тоді як у нашому трактуванні вони містяться на одному рівні та позначають певну логічну послідовність – людських зусиль і їх наслідків.

Сила регулювання

Правила культури – і норми, і цінності – передбачають більшу чи меншу міру обов'язковості. Інакше кажучи, з ними можуть бути пов'язані сильніші або слабші суспільні очікування щодо правильної, адекватної поведінки. Насамперед звернімо увагу на культурні імперативи – категоричні вимоги, які стосуються способів поведінки та цілей. Ці імперативи можуть бути сформульовані подвійно: у позитивному стилі – як накази та в негативному стилі – як заборони. Першим відповідають суспільні очікування, що виражаємо словом «мусить», а другим – суспільні очікування, що виражаємо словом «не можна», «не дозволено». «Водій мусить їхати правим боком дороги» –

це приклад норми-наказу. «Не можна їхати назустріч транспорту дорогою з одностороннім рухом» – приклад норми-заборони. Аналогічно й у випадку цінностей. «У нинішні часи кожен мусить здобути освіту» – це аксіологічний наказ. «Не можна принижувати гідності іншої людини» – аксіологічна заборона.

Культурне правило може мати й меншу напругу чинника обов'язковості. Воно може не наказувати і не забороняти, а лише допускати певну поведінку чи певну ціль. У таких випадках говоримо про дозвіл. Відповідні суспільні очікування виражає слово «можна». Дозвіл, сформульований прямо, стверджує: якщо хтось хотів би діяти в певний спосіб, то ніщо йому на перешкоджає, – але також і те, що ця дія не є рекомендована. «Місце для куріння» – умовний дозвіл курити тим, які б цього хотіли. Але це не є заохочення до згубної звички. Аналогічно легалізація гомосексуальних шлюбів створює ситуацію допустимості певного нетипового способу життя, але не наказує, щоб усі вибрали таку «сексуальну орієнтацію». Те саме стосується цінностей. Залишатись усе життя незаміжною чи неодруженим не заборонено, хоча, з іншого боку, цінністю виразно визнається створення сім'ї. Схожим чином підкреслюється ставлення до марнотратства – воно не викликає протесту, проте чесною вважають ощадливість. Споживацтво навіть в ідеології антиглобалізаційних рухів не є цінністю, що варта заборони, але не потрібно його принаймні схвалювати чи пропагувати.

Дозвіл може бути сформульований не прямо, а як похідний від заборони. Чітке формулювання заборони підказує, що інші, відмінні від заборонених способи поведінки та цілі допускаються. У випадку правових норм вважають: те, що закон не забороняє, те дозволене (але це не означає «наказане» чи «рекомендоване»). Заборона перевищувати швидкість 50 км/год. не свідчить, з якою швидкістю слід їхати, – щоб вона була нижчою, ніж 50 км/год.; ані, більше того, не змушує нікого взагалі не їздити автомобілем. Божі заповіді, вказуючи, чого християнинові не можна робити чи відчувати, чітко окреслюють межу, яку не слід перетинати, але в межах якої є достатній духовний простір, де він може діяти вільно, згідно з власним сумлінням і розумінням.

Останній тип правил є ще лояльнішим. Назвімо ці правила рекомендаціями чи преференціями. Вони вказують на тип поведінки, що був би особливо гідним визнання, але водночас застерігають, що цього не можна ні від кого вимагати. Це правила, що формулюють так: «Було б добре, щоб...». Тут ідеться про взірцеві дії, ідеальну поведінку чи навіть про героїчні вчинки. Правила формулюють як своєрідні

дороговкази – з надією, що принаймні дехто до них дослухається, однак, без натиску та примусу. На німецьких автострадах, де взагалі немає обмежень швидкості, все ж таки є знаки, що вказують рекомендовану швидкість. Поліція не очікує, що всі виконають цю рекомендацію, але й не карає тих, які їдуть швидше, – просто так апелює до здорового глузду. Хотілося би, щоб усі студенти в університеті вчилися на відмінно, але очевидно, нічого поганого не станеться з тими, які вчаться на «добре» чи «задовільно». Моральний ідеал кличе до харитативної діяльності, філантропії та самопосвяти. Однак ніхто не розраховує на те, що так чинитимуть всі, а з егоїстами та скнарками нічого поганого не стається. Міра обов'язковості, що міститься в рекомендаціях чи преференціях, виразно найслабша.

Важливим симптомом різних зобов'язань, що їх містять накази, заборони, дозволи та преференції, є суспільна реакція, з якою стикаються ті, хто ті чи ті правила виконують або порушують. У соціології такі реакції називаємо санкціями, а докладно ми їх проаналізуємо. Поки що достатньо сказати, що санкціями є кари та нагороди. Подивімось, що за санкції застосовує суспільство з метою зміцнення своїх правил культури. Коли хтось не виконує наказу, то зазвичай може очікувати покарання. Так стається з тими, хто не платить податків, не посилає дитини до школи, не робить щеплень домашній тварині. Виконуючи наказ, людина не може сподіватися на нагороду. Винятком є ситуація, коли виконання наказу є де-факто таке рідкісне, що вимагає особливого відзначення. Так буває, коли телебачення нагороджує тих осіб, які вчасно сплатили абонплату, а студент, який запишеться на наступний академічний рік до першого жовтня, може розраховувати на похвалу.

Коли ми не виконуємо наказів, то нас очікує покарання. Поліція встановить штраф за перевищення швидкості, суд відправить до в'язниці за крадіжку, друзі відвернуться за прояв нелояльності. У випадку серйозних порушень про кару буде оголошено публічно. Вироки часто публікують у пресі. Публічно страчували не лише в Середньовіччі. Донині це відбувається, наприклад, у Китаї, а в колісці лібералізму – Америці – страту Тімоті МакВея, винного у смерті понад ста осіб під час терористичного замаху в Оклахомі, транслювали по кабельному телебаченню. Тут ідеться про досягнення двох результатів. По-перше, про те, щоб наочно, максимально чітко донести до свідомості людей суть відповідного правила – того, що заборонено. Як зауважував, дещо парадоксально, Еміль Дюркгайм, злочинці відіграють неоціненну роль для того, щоб дати іншим визначення добра і зла, визначити межі

допустимих вчинків, пробудити моральну чутливість. А по-друге – про те, щоб спонукати до роздумів можливих кандидатів на здійснення подібних вчинків, переконливо показати їм, що порушувати заборони не вигідно. Юристи називають таку функцію судових покарань загальнопревентивною – вона зорієнтована не на самих злочинців, а на інших осіб. Коли ми не порушуємо заборони, то нічого поганого нас не спіткає, але й розраховувати на якісь особливі нагороди ми не можемо. Цікаво, що тут немає симетрії з попередньою ситуацією, і коли заборони постійно ламають, то сам факт їх послідовного дотримання не тільки не може не принести нам похвали, визнання чи слави, а навпаки, часто перетворює на одіозного дивака, наївну та простодушну особу. Подивімося, як реагують водії, коли хтось гальмує на знак обмеження швидкості, як дивляться пішоходи на тих, хто на порожній вулиці чекає на зелене світло, щоб перейти на інший бік, або що думають студенти стосовно того з них, хто провалив іспит, хоча легко міг списати в колеги/зі шпаргалки тощо.

Коли ми користуємося явно вираженим дозволом, то суспільна реакція не виникає – ані негативна, ані позитивна. Бо наша дія визначена тут як нейтральна для суспільства – і не шкідлива, і не корисна. Випереджуючи подальші міркування, зауважмо, що дії, дозволені одними правилами, наприклад, юридичними нормами, не конче мусять мати дозвіл з боку інших правил, наприклад, моральних або звичаєвих. Укладаючи гомосексуальне подружжя там, де воно легалізоване, я, хоча і не матиму проблем із законом, однак можу зіткнутися з осудом спільноти, якщо така практика суперечить її моральним традиціям та звичаям, у межах яких і далі діє відповідна заборона.

Нарешті невиконання рекомендацій та преференцій, тобто звичайна, пересічна поведінка, яка нічим не вирізняється, не тягне за собою негативних санкцій. Суспільство мовчазно приймає припущення, що не можна ні від кого очікувати досконалості чи геройства. Зате виконання преференцій та ідеалів приносить загалом дуже важливі нагороди. Вояк, який врятував дитину, що тонула, отримує підвищення. Перехожий, який перешкодив злодієві вкрати автомобіль, отримує премію від поліції. Бізнесмен, який передав велику суму грошей жертвам повені, втішається доброю славою. «Звичайні незвичайні» з'являються у спеціальній телепрограмі. Найкращі студенти отримують стипендію прем'єра. Героям ставлять пам'ятники й оспівують у віршах. Коли ми робимо помітними тих, хто максимально відповідає суспільним очікуванням, наділяємо їх публічним визнанням та славою,

то це виконує дуже важливу соціальну функцію. По-перше, наочно, на персональних, конкретних прикладах, а тим самим просто й зрозуміло визначають суспільні ідеали. По-друге, цим ми показуємо, що ці ідеали не утопічні, що вони цілком здійсненні. А по-третє, посилюється раціональна мотивація і бажання досягти ідеали, бо чітко виявляється конкретна користь від цього.

Ціннісно-нормативні підсистеми: звичаї, мораль, право (закон)

Досі ми говорили про різноманітні форми, яких можуть набувати культурні правила, і про способи їх інтегрування до більших структур – процедури, інститути й соціальні ролі. Але структурування ціннісно-нормативної системи може відбуватися і на підставі змісту правил. Класик американської соціології Вільям Г. Самнер першим поділив правила на три типи: «народні звичаї, мораль і право». Сьогодні ми говоримо простіше: звичаї, мораль і право. Вони творять три чіткі окремі підсистеми в межах ціннісно-нормативної системи кожного суспільства.

Звичаї – це дуже широка категорія правил, що супроводжують нас у щоденному житті, в усіх його проявах. Вони визначають, як ми одягаємося, як зачісуємося, що і як їмо, як вітаємося і прощаємося, у що бавимося, як проводимо вільний час, де зустрічаємося з друзями тощо. Важливими функціями звичаїв є спрощення для нас життя, надання йому певного автоматизму, звільнення нас від потреби щоразу аналізувати всі можливі опції та ухвалювати рішення у щоденних, банальних справах. На суспільному рівні звичаї є тим, чим є навички на рівні індивідуальної психології. Завдяки поширеним у моїй культурі звичаям я не мушу щоранку замислюватись щодо того, чи варто зав'язувати на шії оцю кольорову смужку тканини, що називається краваткою, одягати на роботу костюм чи піжаму, їсти сніданок ложкою, виделкою і ножом чи, може, паличками або руками, їсти пластівці з молоком чи, може, кров'янку з пивом, подати руку знайомому на вулиці чи, може, потертися з ним носами, вийти з роботи на обід о 13.00 чи о 14.00, на Різдво прикрасити ялинку чи, може, пальму, а на Великдень поділитися яйцем чи кокосовим горіхом тощо.

Такий нерефлексивний автоматизм, з яким ми піддаємося звичаям, спричинює те, що вони стають найбільш непомітними з усіх правил, ми трактуємо їх як очевидні й усвідомлюємо тільки тоді, коли стикаємося з альтернативними звичаями, з культурою, відмінною від нашої. Тут найсильніше закорінений наш етноцентризм, переконання у природності наших звичаїв і дивацтві звичаїв інших. А водночас саме

тут заявляє про себе найбільший плюралізм і найбільшою мірою конвенційний характер цих повсякденних способів життя. У них немає нічого обов'язкового, ані універсального, кожна спільнота формує їх по-своєму. Література про подорожі сповнена розповідей про несподіванки, дивовижі та помилки, які нас чекають у чужих краях при зіткненні з їхніми переважно відмінними від наших звичаями.

Звичаї творяться спонтанно, знизу, виростають із масових дій, що поширюються і немовби об'єктивуються, не мають своїх ідентифікованих творців. Переважно вони також не є кодифіковані, хоча бувають винятки, наприклад, підручник т. зв. добрих манер (*savoir vivre*). Звичаїв не вчимося якимсь систематичним способом, радше набуваємо їх, імітуючи та тренуючи у процесі соціалізації.

Характерною рисою справ, що регулюються звичаями, є їхня приватність. Вони стосуються тих царин, які з точки зору інтересів інших людей є нейтральними, їх не стосуються, не втручаються у сферу їхньої свободи, не загрожують їм. Чи я замість краватки зав'яжу шнурок із торочками, чи з'їм на сніданок шніцель із капустаком, чи заспіваю, їдучи в трамваї, чи поцілую в руку шефа, а на робочому столі замість звичайного чаю покладу шоколад із вершками – все це має бути моєю приватною справою. Якщо так не є, то це тому, що люди негативно реагують на відмінність, а моя поведінка вибивається з тла нормальності. Однак негативні реакції будуть тут спонтанними, неформалізованими й відносно м'якими. Наприклад, мене можуть висміяти, потрактувати як дивака чи ексцентрика, зробити об'єктом пліток та анекдотів – тобто я можу потрапити під т. зв. сатиричні санкції. Мені можуть висловити якесь критичне зауваження чи догану. Часом я можу опинитися в певній ізоляції, а навіть стати об'єктом бойкоту з боку товаришів.

Гострота суспільних реакцій суттєво залежить від ступеня закоріненості етноцентризму чи навпаки – толерантності. А це пов'язано з тим, чи культура має гомогенний, монолітний характер, чи вона плюралістична та різнорідна. У другому випадку легше утвердитися толерантності, бо люди щодня стикаються з відмінностями, наприклад, етнічних, національних чи расових культур. Цим можна пояснювати виняткову толерантність багатокультурного американського суспільства, де навіть найексцентричніша поведінка не звертає на себе нічиєї уваги й нікого не обурює. Зокрема, саме тло є настільки мозаїчне та миготливе, що жодна барва на ньому не разить. І навпаки, суспільство закрите й монолітне набагато міцніше прив'язане до своїх звичаїв і рішучіше їх дотримується. Те ж саме, у меншому

масштабі, стосується групових культур у межах кожного суспільства. Ті групи, які за природою своєї діяльності мають космополітичний характер, члени яких часто контактують поза межами групи, ідентифікують себе з середовищами міжнародного рівня і складу, легше миряться з відмінностями звичаїв, проявляють більшу толерантність. Прикладом є мистецьке, наукове, журналістське середовища. Натомість ті групи, діяльність яких є за своєю природою локальною, зазвичай більш нетолерантні. Приклад: працівники сільського господарства. Важливим чинником може бути місце проживання: одна річ – культурно диференційовані міста, інша – гомогенні села. Важливу роль, без сумніву, відіграє освіта, що дає принаймні теоретичне знання про різноманіття звичаїв у різних людських спільнотах в історичному минулому й тепер.

Відмінними від звичаїв є моральні правила. Передусім вони стосуються таких сфер життя, у яких дії однієї людини не є нейтральними для добра, щастя, здоров'я, успіху інших людей. Такі дії не можуть залишатися приватною справою, бо стосуються важливих інтересів інших людей, входять у простір їхньої автономії та свободи, можуть завдати їм болю або якимось зашкодити. Це не лише моя справа, чи віддам я борг, оскільки втрати понесе мій кредитор. І якщо я обманюю, то це не є тільки моя справа, бо обманутий хтось інший. І коли я невірний у дружбі чи коли зраджую дружину, то це не є тільки моя справа, бо я топчуся по їхній довірі. Коли я ображаю знайомого, то це не є тільки моя справа, бо я принижую його гідність. І тим паче, коли я в когось стріляю, то це не є моя приватна справа, бо я відбираю в людини найбільшу цінність – її життя.

Отже, моральні правила стосуються найбільш фундаментальних взаємин між людьми, вони «регулюють рух» у тому міжлюдському просторі, який виникає внаслідок колективного способу життя людського роду. Вони є найсильнішим виявом суспільної природи людини. З цієї ж причини вони є найменш конвенційними, бо виражають певні спільні для всіх людей як представників людського роду імперативи колективного життя. Невипадково таким сильним моральним регулюванням охоплена, наприклад, та спільна для всіх людей форма існування, якою є сім'я. Моральні правила, оскільки вони належать до справ особливо важливих, часто кодифікуються у вербалізованих і формалізованих етичних системах, а також обґрунтовуються і легітимізуються через звернення до розуму (у світських філософських доктринах) або до одкровення (у релігійних концепціях). Іноді в них є конкретні автори, реальні або міфічні, – мислителі, пророки, релігійні

лідери: категоричний імператив Канта, 10 Божих заповідей, Нагірна проповідь Ісуса Христа.

Порушення моральних наказів і заборон спричиняє набагато сильнішу реакцію суспільства, ніж у випадку звичаїв. Осуд набуває гостріших форм: від ізоляції, публічної критики, товариського остракізму, вигнання з групи, аж до самосуду. Яскравий приклад морального обурення спільноти і всього репертуару щоразу болісніших санкцій – це доля Ягусі з повісті «Селяни» Владислава Реймонта. Зазвичай санкції визначають спонтанно, під час колективної поведінки. Прикладом може бути ситуація, коли люди відвертаються від особи, яку вони осуджують, і вона опиняється в ізоляції, про неї розпускають чутки, створюють негативний образ, а в крайньому випадку – чинять над нею групову розправу. Іноді санкції можуть бути результатом чіткіше спрямованих колективних дій, як наприклад, підпали абортівних клінік у США прихильниками руху на захист зачатого життя. Певну роль у мобілізації та спрямуванні громадської реакції також можуть відігравати визнані авторитети – священник, який проповідує з амвона, вїйт чи староста, преса, відомий актор чи політик.

Третій вид культурних правил – це право. Щоб його вирізнити, найважливішим є не зміст регулювання, а радше його спосіб. Під цим оглядом право має трояку специфіку. По-перше, його не створюють спонтанно, а цілеспрямовано встановлює сама держава або від її імені. Отже, воно завжди пов'язане з якоюсь політичною організацією – від вождя племені чи ради старійшин аж до сучасних парламентів. По-друге, зважаючи на потребу в однозначності, автентичності й точності інформування громадян про те, що наказується, що забороняється, а що тільки дозволяється, право (закон) артикулюють у письмовій формі, публікують і систематизують у кодексах чи збірниках інструкцій. По-третє, на сторожі права стоїть особлива система санкцій, якими керують покликані до цього органи правосуддя: суди, прокуратура, поліція, адвокатура, пенітенціарна система. Ці санкції вирізнюються тим, що їх накладають від імені держави, яка володіє монополією на застосування примусу, і фізичного також, щодо своїх громадян, а також щодо іноземців, які перебувають на її території.

Правовому регулюванню підлягає величезний діапазон соціального життя – від найдрібніших справ в адміністративних приписах аж до основних прав та обов'язків громадян у конституції. Право може входити у сферу конвенціональних звичаїв, включаючи в себе одні (наприклад, те, що ми їздимо правим боком дороги, а не лівим, або що зупиняємося на червоне світлі світлофора, а не на зелене,

або що військові ходять у зеленій формі, а не в чорних спортивних костюмах, що носять кашкети, а не циліндри), а протиставляючись іншим (наприклад, забороняючи курити на робочому місці або сідати на газони).

Складнішим є співвідношення між правом і мораллю. Деякі сфери права морально нейтральні, але є і такі, що виразно входять у морально важливі сфери міжлюдських взаємин, як-от: кримінальне, сімейне, спадкове право, ті розділи цивільного права, що регулюють статус власності тощо. Коли правове регулювання збігається з моральним почуттям спільноти, право отримує сильнішу легітимацію, його набагато легше застосовувати й виконувати. Натомість коли воно відхиляється від моральних правил, обов'язкових у конкретному суспільстві, то стикається із сильним опором. Самнер чітко стверджував, що право без підтримки моралі не має шансів бути реалізованим. Мабуть, він був великим оптимістом. Його твердження дуже справедливе щодо демократичних систем, однак ми добре знаємо, що в тоталітарних, авторитарних чи диктаторських системах аморальність законів трапляється надто часто. І тоді неможливо обійтися без жорсткого контролю, репресій, розбудованого апарату насильства, покликаного силою впроваджувати в життя закони, що спричиняють моральний спротив. Але навіть у демократії може виникнути проблема розбіжності моральних позицій серед різних сегментів суспільства. Тоді закони, які подобаються одним, можуть бути неприйнятними для інших. Із цього випливають, наприклад, наші теперішні дебати на тему легалізації смертної кари, посилення кар за злочини, допустимість абортів та евтаназії, реституції приватної власності тощо.

Окрім трійці звичай – мораль – право існують ще деякі особливі групи правил, які відрізняються за своїми характерними змістовими ознаками. Згадаймо дві такі групи: мистецький стиль і моду. Художній стиль – це збір певних правил, які визначають не стільки те, що добре чи гідне (цим займається мораль), не стільки те, що прийнято та визнано (це сфера звичаїв), і не те, чого вимагає держава (це сфера права), як радше те, що вважають красивим. Отже, художній стиль передбачає естетичні правила писання поезії чи прози, малювання, різьблення, компонування музики тощо. Часом він витворюється спонтанно в колективних діях, не має конкретного творця (як у випадку фольклору); часом народжується внаслідок поширеного наслідування якогось індивідуального твору, що отримав ранг взірця; часом може бути кодифікований у вигляді мистецького маніфесту чи навіть розбудованої

доктрини. Санкції, що підтримують такі взірці, переважно позитивні – визнання середовища або ширша слава, що спливає на тих, які творять у межах прийнятого стилю. Негативні санкції – це неприязнь до традиціоналізму чи архаїчності або навпаки – до надмірного новаторства чи авангардності, яка очікує на тих, які не дотримуються канонів своєї епохи.

Іншим цікавим різновидом культурних правил є мода. Мода близька до звичаю, бо ж стосується доволі поверхових справ – того, у чому ходимо, що слухаємо, які фільми дивимося, які книжки читаємо. Від звичаїв моды відрізняє набагато більша мінливість, а також набагато більш суворий тиск, який вона чинить на своїх послідовників. Мода змінюється доволі швидко, але в той час, коли вона панує, її диктат категоричний, вона монополює визначає належну поведінку, дискваліфікуючи будь-які інші. У результаті доходить до дуже виразної уніфікації суспільства – щоправда, тимчасової, але на той період, поки мода тримається, доволі відчутної. Отже, мода заспокоює одночасно дві суперечливі тенденції, досить поширені серед людей. З одного боку, прагнення до змін, новаторства, оригінальності, а з другого – до конформістського підпорядкування тискові спільноти. З одного боку, прагнення вирізнитися серед інших (тих немодних, які не знають, що шпильки вже не носять), а з другого – бажання розчинитися у спільноті, мімікрувати, уподібнитися до інших (всіх тих модних, що вже ходять на танкетках).

Мода, на відміну від більшості звичаїв, рідко твориться спонтанно, знизу. Вона є радше цілеспрямованим витвором центрів моди, який пропагують і поширюють всіма можливими засобами маркетингу й реклами. Вона є важливою рушійною силою споживацької економіки, яка потребує, щоб люди почувалися змушеними купувати певні товари, але й щоб через якийсь час були вимушені їх викидати та купувати щось нове.

Цілісність і конфліктність ціннісно-нормативної системи

Створеним із таких різноманітних елементів, з такою різною сферою і силою впливу, різної тривалості, різного змісту, ціннісно-нормативним системам рідко буває притаманна цілісність та когерентність. Тут проявляються три історичні тенденції. Перша, згідно з якою в міру еволюції та розвитку суспільства взірці та правила ускладнюються і дедалі більше розрізняються, диференціюються. У первісних суспільствах найпростіші форми соціального життя не вимагали складного регулювання. Достатньо було цілісного «моноліту

звичаїв», про який писав Самлер.

Ще на початку ХХ ст. соціальні антропологи виявляли релікти таких примітивних суспільств і стверджували, що в них панувала велика простота та когерентність норм і цінностей. Наприклад, так описував суспільство Тробріанських островів Броніслав Маліновський.

Але в сучасному суспільстві все цілком інакше. Воно незмірно складніше; охоплює силу-силенну дій, контактів, взаємодій, соціальних стосунків, професій, організацій, груп, інститутів тощо. Нормативна культура, яка все це регулює, також дуже складна за своєю природою. Друга тенденція – це відхід від первісної ізоляції культур до щораз більшого їх контакту, взаємного впливу, змішування. Наскільки племінні острівні суспільства були буквально замкнені у власному світі, також і у світі норм – звичаїв, традицій, – настільки ж із збільшенням кількості контактів, посиленням міграції, розвитком засобів транспорту і комунікації нормативні культури втратили свою однорідність і в сучасному суспільстві перетворились на конгломерат змістів, надзвичайно перемішаних, що походять з різних джерел. Третя історична тенденція – це дедалі більше пришвидшення соціальних змін у ході історичного процесу. Соціальне оточення, у якому люди жили в примітивному чи в традиційному суспільствах, змінювалося дуже повільно. Не тільки в тому сенсі, що люди народжувалися і помирали в тому самому суспільстві, а й у тому, що навіть протягом багатьох поколінь умови їхнього життя суттєво не змінювалися. Не змінювалися й відповідні норми та цінності. А нині вже в масштабі однієї біографії навколишній соціальний світ зазнає фундаментальних змін. Темп інновацій у всіх сферах величезний і диктує постійну зміну способу життя, а тим самим і зміну стилю життя: звичаїв, моралі, законів. У межах одного покоління нормативна культура іноді може фундаментально змінитися, а особливо добре це видно під час революцій, переломних змін суспільного ладу, фундаментальних технологічних переворотів. Сучасну людину в кожний момент немов бомбардують правила різної генези: найдавніші, давні, нові й найновіші, – які по-різному регулюють ті самі прояви життя.

Ці три тенденції призводять не тільки до різнорідності, але й до внутрішніх суперечностей у межах ціннісно-нормативної системи, які проявляються в кількох формах. Першу, на яку вказав Еміль Дюркгайм наприкінці ХІХ ст., він же назвав аномією. Вона стосується нормативної культури загалом. Це стан, коли нормативна система втрачає внутрішній порядок і зв'язність та перетворюється на хаос. Дороговкази поведінки – цілей і засобів – стають нечіткі, неоднозначні. Люди

втрачають відчуття того, що добре, а що погано, що достойне, а що ні, чого варто прагнути, а чого уникати, які методи дозволені, а які заборонені. Дезорганізація нормативної культури – означає дезорієнтацію членів спільноти. Це настільки болісний стан, що Дюркгайм бачив у ньому причину одного з різновидів самогубств, який він назвав аномічними самогубствами.

Дещо вужче розуміння аномії впровадив 1938 року Роберт Мертон. Аномія – це, в його розумінні, не будь-який нормативний хаос, а тільки специфічна розбіжність між цінностями, визнаними в цьому суспільстві, і нормами, які мають служити досягненню цих цінностей. Ідеться про такі норми, які мають реальні шанси на застосування. Буває так, що через систему цінностей культура нав'язує всім членам суспільства якісь спільні цілі. Наприклад, в американській культурі це: матеріальний успіх, високий рівень життя, щасливе сімейне життя. І водночас система норм вказує, якими є бажані способи досягнення цих цілей. Знову звертаючись до американської культури, можна назвати такі норми: здобування освіти, напружена дисциплінована праця, професійна кар'єра. Однак для деяких, значних сегментів суспільства (наприклад, чорношкірого населення чи інших етнічних меншин), ці норми можуть бути нереалістичними в тому сенсі, що доступ до освіти може бути для них утруднений, проявиться професійна дискримінація, професійне зростання буде обмежене певною «стелею», вище від якої рідко кому вдається піднятися. Для таких груп цінності, які їм нав'язують, перебувають у суперечності з реалістичними нормами. Це, власне, і є стан аномії. Мертон стверджує, що такий стан підштовхує до злочинних вчинків, тобто до того, щоб люди реалізовували цілі, які відповідають суспільним очікуванням, але альтернативними, не визнаними в цьому суспільстві способами.

Підпорядкування нормам: конформізм і девіація

Коли люди поведуться згідно з нормами, які їх стосуються (тобто стосуються їхньої соціальної позиції чи ситуації, у якій вони діють, і не скасовуються через якісь особливі обставини), то говоримо, що вони поведуться по-конформістськи. Натомість коли вони поведуться не відповідно до цих норм, то кажемо, що їхня поведінка є девіантною. У цьому розумінні конформізм і девіація – об'єктивні терміни, які фіксують узгодження або неузгодження поведінки із взірцем і абстрагуються від мотивацій, які схиляють людей до цього. Це також описові терміни, аксіологічно нейтральні, які не містять ані позитивної, ані негативної оцінки такої поведінки.

Однак розрізнення між конформізмом і девіацією проведено дуже грубою лінією. Потрібні тонші критерії, ніж тільки об'єктивна узгодженість чи неузгодженість поведінки з нормою. Якщо ми пригадаємо собі, що, як кінцевий предмет регулювання, людські дії – в рамках утилітаристської чи телеологічної моделі – можна розкласти на способи і цілі, а правила, які їх стосуються, – на норми і цінності, – то можна припустити, що люди будуть по-одному ставитися до перших, а по-іншому – до других. У межах однієї і тієї самої процедури (тобто типового зв'язку норм і цінностей) вони можуть дотримуватися норм, але відкидати цінності, або навпаки, приймати цінності, але не визнавати норм.

Таке спостереження дало підстави для відомої типології, яку 1938 року запропонував Роберт Мертон.

Перша – це просто конформізм, тобто прийняття всієї процедури – і норм, і пов'язаних із ними цінностей. Наприклад, поведінка тих американців, які прагнуть реалізувати свої мрії про успіх, високий матеріальний стандарт і добробут завдяки професійній кваліфікації і дисциплінованій, добросовісній, напруженій праці. Решта чотири можливості – це різні види девіації, а отже, відхилення від правил. Одна, яку Мертон окреслив як «інновація», – це прийняття цілей, що їх диктують поширені цінності, але пошук нових способів їх реалізації, відмінних від нормативно приписаних. Це часткове підпорядкування вказаній суспільством процедурі – визнання тільки його цінностей, але відкинення норм. Так діє звичайний злочинець, який має ті самі життєві цілі, що й порядний громадянин: успіх, багатство, добробут, – але замість того, щоб багато років вчитися і важкою працею просуватися по кар'єрній драбині, він хоче піти навпростець – пограбувати банк, вкрати автомобіль, перевезти контрабандою наркотики. Так чинить і той студент, який має високу і спільну з іншими, прийняту в конкретній культурі ціль – отримати високу оцінку, але замість того, щоб ходити на лекції, сидіти в бібліотеці та вчитися, він вирішує на іспиті списати в товариша. Це, звісно, однозначно негативні приклади. Утім до цієї категорії девіацій належить також лікар, який, щоби врятувати пацієнта, ризикуючи, застосовує новий, цілком не прийнятий у медичному середовищі метод лікування. Або вчений, який у пошуках істини пориває із загальноприйнятою парадигмою і починає «наукову революцію». Щоби вписати в цю форму девіації випадки з протилежним аксіологічним значенням, Мертон використовує для неї нейтральний термін – «інновація».

Протилежна ситуація, яку Мертон називає «ритуалізмом», – це

коли люди судомно тримаються певних традиційних способів поведінки, тобто ревно виконують норми, але при цьому цілковито абстрагуються від цілей, які мали би бути таким чином реалізовані, а отже, ігнорують відповідні цінності. Це, знову ж таки, часткове, вибіркоче застосування приписаної в культурі процедури: виконання тільки її норм, а оминання цінностей. Так діє горезвісний бюрократ, готуючи розлогі звіти, яких жоден керівник не читає, а відразу викидає у смітник. Так діє святенниця, яка механічно відбиває молитви в церкві, а одночасно думає, як допекти сусідці. Так чинять робітники проданого італійському консорціуму Варшавського металургійного заводу, коли ідуть маршем під Сейм, вимагаючи підвищення платні. Ті форми протесту, які мали сенс при соціалізмі і приносили результати, тепер, у нові часи, виявилися хибно адресованими та втратили свою ціль. Однак було б помилкою вважати, що всі випадки ритуалізму мають негативне значення. Дотримання певних ритуалів, які вже не ведуть до тієї цілі, якій вони мали служити, може мати самостійну цінність – наприклад, сприяти інтеграції групи, акцентувати на її ідентичності.

Третій вид девіації – це «вихід із гри», резигнація або ще – ретритизм. Це цілковите й пасивне відхилення. Означає, що індивід відкидає всі приписані в культурі процедури – і норми, і цінності. Так чинять маргінали, волоцюги, наркомани, алкоголіки, які з різних причин відкидають такі визнані цінності, як добробут чи освіта, а також такі норми, як праця чи виховання. Вони самі визначають своє місце поза суспільством і притаманною йому культурою. До цього можуть призвести й обставини, у яких індивід не винен і яких не планував. Такою у багатьох випадках є ситуація безробітних, які де-факто втратили можливість дотримуватися загальноприйнятої життєвої процедури – працювати та заробляти. В іншому масштабі й в іншому контексті так чинить і науковець, який відмовляється від нових осягнень, наукової кар'єри та припиняє дослідницьку діяльність, обмежуючись тільки адміністративними справами чи викладанням.

Четверта форма девіації в розумінні Мертонна – «бунт». Це також повна девіація, але не пасивна, а активна. Означає відкидання обов'язкових процедур з усім їхнім багажем норм і цінностей, але водночас пропозиція альтернативних процедур: нових способів життя, що реалізують нові норми й нові цінності. Коли молодь бунтує проти гонитви за грошима й гедоністичним споживацтвом, проти індивідуалістичної конкуренції, егоїстичного кар'єризму і атомізації суспільства, пропонуючи взамін відродження інтимних спільнот, міжлюдської солідарності та творчих форм самореалізації, то це

означає розрив з усією панівною капіталістичною культурою. Виявом такого бунту є різні контркультурні рухи, секти, комуни. Часом такі пошуки альтернативи ідуть у деструктивному напрямі, а іноді стають зародками нової культурної системи. Коли Рональд Інґлегарт фіксує появу у світі нового явища – «постматеріалістичної культури», – то виявляється, що вона виникає власне з різних форм бунту проти матеріалістичної культури, яку застали бунтарі. Як зауважує сам Мертон, те, що сьогодні осуджують як ересь, завтра може стати ядром нової культури.

Мертонову типологію можна розширити, додавши кілька категорій, якщо більшою мірою взяти до уваги суб'єктивне ставлення до культурних норм і відокремити його від об'єктивного їх дотримання. Адже не завжди є так, що недотримання якоїсь вимоги означає її несхвалення. Звичайна злочинність не конче означає заперечення правового порядку – вона може означати лише те, що хтось ухиляється від виконання вимог закону, щоб отримати якусь вигоду для себе. Злодій обурюватиметься і голосно кликатиме поліцію, якщо хтось його обкраде: видно, що він не відкидає вимоги «не кради», а тільки звільняє себе від неї. Симптомом такого ставлення до норми є прагнення до анонімності, приховування факту девіації. Кожний злочинець мріє про «досконалий злочин», тобто такий, який не буде викритий. Натомість цілком протилежна мотивація керує опозиціонером, бунтівником чи революціонером. Тут девіація супроводжується повним несхваленням, відкиненням традиційної культури і має сенс лише настільки, наскільки вона видима, бо покликана публічно заманіфестувати незгоду з існуючими правилами, показати альтернативні способи життя. Починаючи від одностроїв панків, скінхедів чи сатаністів, через публічні маніфести, вуличний вандалізм, аж до терористичних актів чи самоспалення – такою є гама засобів, якими демонструють радикальний протест. Цю форму девіації, незалежно від того, чи вона має деструктивний зміст чи креативний, називаємо нонконформізмом.

Конформізм також може мати різні обличчя. Дотримання правил може супроводжуватися загальним переконанням, що їх слід дотримуватися, попри їхній зміст, і що не наша справа оцінювати їхню доцільність. Так чинить той, хто скрупульозно дотримується букви закону, бо визнає авторитет закону і вважає, що дотримуватися приписів – це слухна річ. Таку настанову називаємо легалізмом. У цікавих міжнародних дослідженнях провели спостереження, як люди

переходять вулицю вночі, коли немає жодного руху. Деякі, бачачи червоне світло, явно визнавали за собою право власної раціональної оцінки ситуації, розглядалися і спокійно переходили. А інші чекали, поки не засвітиться зелене. Ті другі – то власне і є легалісти. Дослідження свідчать, що їхня кількість різна в різних культурах. Є суспільства, де постійно всі переходять на червоне світло, а є такі, у яких всі чекають. Це залежить від авторитету закону, його престижності в тому суспільстві, хоча деяку роль також відіграє психологічна схильність: конформізм як особистісна риса або, навпаки, – анархістські тенденції. Попри те, що термін «легалізм» прямо стосується царини права, його можна поширити й на інші нормативні підсистеми. Коли, наприклад, вірянин виконує Божі та церковні заповіді, відмовляючи собі у праві хоча якось оцінювати доцільність посту чи сповіді, а тільки піддаючись авторитетові Церкви, – це також випадок легалізму.

Протилежністю до легалізму є негативізм, або, як іноді кажуть, контраформізм. Це також прояв нерелексивного ставлення до правила, при якому індивід абстрагується від його змісту, а відкидає лише зважаючи на джерело. Таке часто трапляється серед дітей, які конфліктують із сім'єю або яких не визнають у школі, – це поведінка на зло батькам чи навперекір учителям, всупереч їхнім очікуванням і заборонам. Конфлікт поколінь може виявлятися у демонстративному непослуху молодих, стилізації способу життя через протиставлення себе світові «предків». В іншому масштабі, так звана громадянська непокора щодо невизнаної, чужої чи нав'язаної влади – це відкидання будь-яких встановлених нею законів, навіть коли вони раціональні.

Питання для самоконтролю

1. Як взаємодіють звичай, моральні правила, право?
2. Яку роль відіграють цінності у суспільстві?
3. Наведіть приклади аномії в українському суспільстві.
4. Чим небезпечний конформізм для сталого розвитку суспільства?

Рущенко І.*

український соціолог,
доктор соціологічних наук,
професор, член Правління
Соціологічної асоціації України,
член редакційної колегії
наукового часопису
«Український соціум»

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ
Злочин як поведінка

Соціологічне розуміння людської поведінки і залучення відповідних теорій та уявлень являє собою певний резерв для подальшого осмислення феномену злочинного у більш широкому соціальному контексті. Людська поведінка передбачає вибір з широкого (іноді до кінця не з'ясованого) кола потенційних можливостей. Щоб підкреслити цей факт, Ортега-і-Гассет вдається до такої сентенції. Каменю, за словами іспанського філософа, в його бутті дана не тільки існування; йому приречена уся його поведінка, уся його доля: тяжіти до центра Землі. Подібним чином і тварині передбачено певний репертуар поведінки, що незалежно від неї керується інстинктами. Людина приречена завжди що-небудь робити (під загрозою загибелі, виродження), але чим саме вона повинна займатися, попередньо, раз і назавжди, не встановлено.

Світ дає людині різні можливості і варіанти поведінки, і її життя перетворюється на ланцюг виборів, де власне і реалізується її свобода. Злочин є реалізацією однієї з можливостей, як ми вже з'ясували, варіантом соціальної адаптації, що дзеркально відображає механізми «нормальної» адаптації. Розглянемо злочин у термінах соціальної поведінки. Попередньо ми визначимо зміст деяких понять у наступній логічній послідовності: «кримінальна активність», «злочинна діяльність», «злочинна поведінка», «злочинна дія». Уточнення вкрай необхідне, адже в науковій літературі (соціологічній, психологічній, юридичній) існують різні визначення та підходи, що суперечать один одному. «Кримінальну активність» – розуміємо як найбільш широке й абстрактне поняття, що у мікросоціологічній площині визначає певну

* Рущенко І. Соціологія злочинності : монографія. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.

спрямованість поведінки особистості. Ця категорія відображає поділ соціальної активності людини умовно на дві сторони – «світлу» й «темну». Термін «кримінальна активність» (коефіцієнт злочинної активності) у кримінальній статистиці має конкретний зміст, він визначає, «з якою активністю населення бере участь у злочинній діяльності». В цьому значенні поняття набуває макросоціологічного статусу і має стосунок не до «злочину», а до «злочинності».

«Злочинну діяльність» можна інтерпретувати як суму всіх відповідних циклів поведінки, або певну сторінку біографії злочинців, його стиль життя па тому чи іншому відрізьку часу. «Злочинна діяльність» має діахронічний зміст, стосується соціальної динаміки. «Злочинна поведінка» є завершеним циклом, в межах якого саме й відбувається злочин. Вона може розпочати фази (докримінальна, посткримінальна поведінка), що не кваліфікуються безпосередньо як злочинні акти, але вони є підготовкою до злочину або пов'язані з приховуванням злочину та намаганнями уникнути відповідальності.

Нарешті, «злочинна дія» – акт поведінки, що може бути цілковито кваліфікований як злочин на підставі діючого кримінального законодавства або (у певних випадках) з точки зору громадської думки. В межах соціологічного підходу дія – закінчений, «самодостатній» акт поведінки, що має сенс, мотив, просторово-часові характеристики достатні для зовнішньої оцінки, кваліфікації, аналізу того, що сталося. Так, пограбування оселі включає: 1) дію, що пов'язана із проникненням в будинок; 2) насильницькі дії щодо господарів; 3) розкрадання майна. При цьому фізичних дій, рухів може бути величезна кількість, грабіжники, наприклад, годинами здатні копирсатися у чужому майні, відшукувати заховані гроші тощо. Якщо при цьому злочинці не обтяжать свою поведінку ще якимось злочином, то увесь процес «пограбування» оселі аналітично можна звести, наприклад, до трьох дій.

За межами вказаного залишаються: підготовка до нападу на оселю, змова (якщо у нападі взяли участь дві й більше особи), прийняття рішення і посткримінальн і дії: втеча від відповідальності, реалізація нагробованого тощо. Усе це можна визначити як окремі дії. Взагалі, досить важливою теоретичною проблемою є визначення елементарного акту поведінки. Цю проблему вирішував Т. Парсонс, коли розробляв свою теорію соціальної дії. На його думку, елементарна дія визначається сукупністю елементів (конкретна мета, конкретні умови, конкретні засоби, конкретна норма, що управляє стосунки між засобами й ціллю), що належать до контексту дії й не можуть бути

роздроблені, аби не був втрачений сенс акту поведінки й теоретичної концепції. Саме «злочинна дія» аналітично є категорією найбільш придатною для соціологічного аналізу, бо вона, з одного боку, зберігає чільні риси злочинної поведінки, з іншого, – відображає «рафіновану» реальність, яка повністю пов'язана з предметом дослідження.

Злочинна дія: юридичні і психологічні підходи

Злочин у розумінні дії, ще з часів класичної школи, перебуває у центрі уваги науки кримінального права, правознавців, які за характером свого світогляду і діяльності є номіналістами. Їх цікавить конкретний факт та його кримінально-правова оцінка, бо це відповідає провідній професійній настанові розслідувати, звинувачувати (або захищати), судити конкретних людей за фактичні вчинки. Саме з цих позицій юристи визначають злочин як певне суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним кодексом під загрозою покарання. Характерною рисою кримінального права є формально- догматичний підхід до людської поведінки та актів, що визначаються як злочинні. Цей підхід втілюється у логічній за своїм характером процедурі кваліфікації актів людської поведінки: «при кваліфікації злочину проводиться співставлення обставин конкретного діяння із законодавчими ознаками складу злочину». Основу цієї логіки, окрім її власних законів, становлять мінливі фактори – кримінальні кодекси, що змінюються «у часі та просторі». Дії, які ще вчора розглядалися як злочинні, сьогодні такими вже можуть не вважатися й навпаки. Саме це з точки зору соціології завжди було ахіллесовою п'ятою кримінально -правового підходу до злочинної поведінки.

Матеріальний, фізичний зміст дій правознавців цікавить лише в тих межах, які відповідають формулі складу злочину, її об'єктивній стороні. Розробка й поглибленню цих аспектів, створенню робочих теорій злочинної поведінки в юридичних працях зустрічається не так вже й часто. Цікаво відзначити, що один із засновників класичної школи кримінального права Ієремія Бентам (1748-1832) намагався свою теорію злочину та покарання побудувати на загальних уявленнях про людську поведінку, її складові, мотиви тощо. Для цього він вводить у фундаментальну працю «Вступ до основ моралі та законотворчості» спеціальну главу «Про людські дії взагалі». Тут він застосовує поняття акту поведінки, що є предметом судового розгляду та підставою для звинувачення і покарання. Бентам вказує, що під час вивчення обставин злочину потрібно розглядати чотири речі: 1) безпосередньо акт, що відбувся; 2) обставини, за яких його вчинено; 3)

наміри, що супроводжували акт; 4) свідомість, несвідомість або хибну свідомість, які його супроводжують. Англійський юрист виділив більше десяти різновидів актів поведінки з точки зору їх складності, матеріального змісту, тривалості.

Людська поведінка (на відміну від спостереження та мислення) – це завжди ті чи інші зміни у середовищі, оточенні. Взагалі, «матеріальний» напрямок» у вивченні злочинної поведінки репрезентовано досить скромно, на наш погляд, для дослідників тут залишається значне поле для наукової праці.

Провідна радянська традиція полягала у кримінологічному розгляді злочинної поведінки як соціально-психологічного акту, тобто з боку її внутрішнього психологічного механізму і відповідного генезису злочину. Показовими в цьому стосунку є праці С.А. Тарарухіна та А. М. Яковлева, що ґрунтуються на психологічних і навіть біолого-фізіологічних теоріях людської поведінки. А.М. Яковлев, наприклад, за основу взяв теорію І.М. Сеченова та відповідні категорії: «стимул», «сигнал», «реакція», «дія». Такий підхід зблизив радянських кримінологів не з соціологами, а з психологами та їх традицією розглядати особистість і її поведінку. В цьому ми вбачаємо певну закономірність, бо теоретична соціологія була відсутня (у повному обсязі) на тогочасному науковому небосхилі, а психологія розвивалася більш вільно. Отже, у психологів можна було запозичити наукові, а не ідеологічні теорії людини. Це відповідає соціологічному погляду на злочинність, але автор не розвинув свою тезу у якусь теорію чи класифікаційну схему. Метод, яким користувалися раніше і продовжують застосовувати переважна більшість кримінологів, можна назвати «схематичним моделюванням». Він складається з кількох процедур: 1) визначення набору категорій, переважно «Психологічного походження», що відображають ті чи інші сторони поведінки та фактори, які мають на неї впливи; 2) розташування їх у логічні ланцюжки, або у порядку причинно-наслідкових зв'язків, або з урахуванням простору та часу локалізації відповідних явищ; 3) відображення схеми на малюнку, де блоки і категорії поєднані стрілами, які символізують ті чи інші напрямки зв'язку. Отже, злочинність є «нечесною боротьбою». Це відповідає духу спенсеріанства, теорії соціальної еволюції – життя є боротьбою, конкуренцією, але за певними правилами. Злочин порушує встановлені правила боротьби (як у спорті). Визначення доволі цікаве для соціолога тому, що пов'язує злочинність не з формальною буквою закону, а з жертвою злочину, тобто тим, на якого орієнтована

кримінальна активність. Саме у цей період (кінець XIX- початок XX ст.) розробляють свої соціологічні теорії Г. Зіммель, М. Вебер, основу яких складає ідея суспільного зв'язку, орієнтації діяча на суспільне середовище, сапіальні очікування, інших людей. Спробуємо залучити ці ідеї до нашого аналізу.

Злочинна дія за всіма ознаками є «класичною» соціальною дією (у широкому розумінні цього терміну), як останню саме і визначає Вебер. Вона включає: 1) факт фізичної дії (матеріальна складова злочину), або бездіяльності, яка може мати шкідливі наслідки; 2) осмислення дії, той чи інший рівень раціоналізації поведінки, отже, наявність мотивів, цілей, планів, засобів, аналізу результатів тощо; 3) орієнтацію на соціальне середовище, дії та очікування інших людей. Злочинець суб'єктивно орієнтується на свою жертву, свідків, можливі дії громади або органів правопорядку, нарешті, на дії співучасників злочину. Навіть коли злочинець нікого з названого списку не бере до уваги, об'єктивно він вступає у соціальний зв'язок з потерпілою стороною. Злочин, таким чином, завжди відбувається як соціальна дія, він вписується у тканину суспільних стосунків і ігнорувати цей факт не можна. Вебер розрізняв кілька видів поведінки: 1) суспільно спрямовані дії («суспільні» у вузькому значенні слова, орієнтовані на нормативний порядок); 2) ненормативні дії; 3) дії, «зумовлені усупільненням». Ненормативні – у свою чергу він поділяв на два підвиди. «Поведінку «злодія» і «шахрая», – зазначає німецький соціолог, – ми визначатимемо як таку, що (суб'єктивно) «суперечить встановленому порядку» суспільної дії, а ті дії, які за своєю інтенцією суб'єктивно орієнтовані на цей порядок, але водночас відхиляються від усередненого тлумачення його правил, – як об'єктивно «ненормативні». Отже, для Вебера важливою ознакою кримінальної дії є орієнтація агента на порушення нормативного порядку.

Цікавим для нас є і третій вид сапіальної поведінки, «зумовлений усупільненням». Це дії, орієнтовані на установлення не «великого суспільства», а тієї чи іншої спільноти, наприклад, релігійної секти. Саме така поведінка відповідає тому, що ми вище визначили як «вторинну злочинну адаптацію», коли індивід сприймає злочинну субкультуру та настанови специфічного оточення, яке через життєві обставини (перебуваючи у тюрмі, гетто, неблагополучному кварталі чи родині з кримінальною спрямованістю) стає його соціальним середовищем. Вебер припускав ситуацію, в якій «реальна поведінка індивіда може бути цілком суб'єктивно осмислено орієнтована на кілька систем установлень, які, відповідно до властивих їм конвенцій

мислення, за своїм сенсом «суперечать» одна одній. Ця подвійна або потрійна орієнтація є, з одного боку, умовою існування злочинця у цивілізованому світі (поєднання «злочинної» й «нормальної» форм адаптації); з іншого, – та шпарина, яка відкриває можливість на загал законослухняній людині за певних обставин діяти протизаконно. Свого часу спеціальне дослідження у Нью-Йорку, що охопило 1698 мешканців міста, засвідчило: 89% опитаних хоча б один раз у житті порушували закон, хоча ніхто з них до кримінальної відповідальності не притягався.

Найбільш перспективним у соціологічному ракурсі є аналіз взаємодії злочинця і його жертви, навіть якщо ця жертва віртуальна, опосередкована різними інститутами (державні, економічні, службові злочини). Інші зв'язки так чи інакше є похідними, побіжними від цього фундаментального чинника, без якого немає ані злочину, ані протидії чи профілактики злочинності. Цікаво, що у більшості соціологічних теорій та систем ми не знайдемо визначення або теорії подібного типу зв'язків. Такі зв'язки, ніде правди діти, не творять ідеальне суспільство чи соціальний порядок, а є їх антиподами.

Може саме тому ненормативні дії лишаються у затінку, і великі соціологічні теорії їх здебільшого обминають. Щоправда, Ортега-і-Гассет у фундаментальній праці соціологічного спрямування «Людина і люди», де він досліджує момент виникнення суспільства, приходять до висновку – соціальність, спілкування можуть у рівній мірі означити як поцілунок красивої жінки, так і удар ножем зустрічного бандита. Але він робить акцент на «світлій» стороні суспільства і зосереджує свій аналіз довкола поняття «альтруїзм». Без цієї настанови, на думку іспанського філософа, не може виникнути суспільство. П. Сорокін в одній зі своїх пізніх праць стверджує, що людські взаємовідносини розпадаються на три класи: 1) взаємовідносини за типом сімейних (familistic); 2) вільні договірні (contractual); 3) примусові (compulsory).

Як ми бачимо, у цих класифікаціях фактично немає місця для стосунків злочинного типу. Юрген Габермас у двотомній праці «Теорія комунікативної дії» наводить чотири типи соціальних дій, які за певної інтерпретації можуть бути пристосовані до аналізу ненормативних взаємодій. Його класифікація має наступний вигляд: 1) стратегічна (теологічна) дія: актор досягає своєї мети шляхом побору й правильного використання адекватних засобів; 2) нормативна дія: досягнення взаємовигідних очікувань шляхом підкорення поведінки спільним цінностям і нормам; 3) драматургічна дія: подання «себе самого» і творення публічного іміджу; 4) комунікативна дія: вільна

домовленість співучасників для досягнення спільного результату, домовленість за спірними питаннями.

Еріх Фромм розвинув певні ідеї Фройда стосовно нахилів особистості і розробив власну і більш збалансовану класифікацію щодо «світлої» та «темної» сторін соціального. Міжособові стосунки він поділяє на продуктивні й непродуктивні. Нам цікаво навести думку Фромма щодо змісту другого типу. Непродуктивні орієнтації він у свою чергу поділяє на симбіоз та відчуження. Симбіоз здійснюється у формах рецептивних і експлуататорських взаємодій. В першому випадку – мазохістська залежність, приниження у надії отримати бажане від іншої людини; у другому – садистська авторитарність, намагання усе взяти силою, керувати іншою людиною у своїх цілях.

Відчуження здійснюється у формах накопичення та ринкової орієнтації. Перше означає усамітнення, відсутність контактів з іншими людьми. Отримання благ із зовнішніх джерел та їх збереження. Оскільки близькі контакти розглядаються як певне посягання та загрози, то за певних обставин особистість з відповідною орієнтацією на соціальні зв'язки вдається до руйнування оточення.

Для подальшого аналізу доцільно залучити теорію суспільства Г. Зіммеля. Німецький соціолог ставить питання «Як можливе суспільство?», перефразовуючи постановку питання Канта стосовно природи. Природа для Канта – це образ, який виникає у свідомості людей завдяки категоріям пізнання. Єдність природи досягається виключно в суб'єкті, що спостерігає окремі елементи, які внутрішньо не пов'язані між собою. Таким чином, свідомість синтезує речі, але онтологічно вони лишаються поза межами людини. Цим міркуванням Зіммель протиставляє власне бачення суспільства як субстанції, що онтологічно належить свідомості.... Суспільство – це взаємодія індивідів і усвідомлення їх єдності, яке є процесом визнання іншого і водночас – визнання іншим самого суб'єкта. Таким чином, синтез суспільства є інтелектуальним, ідеальним процесом, що немає фізичного аналога у просторових артефактах. Отже, логічним продовженням зіммелівських тез є твердження: увійти у суспільство (адаптуватися) можна шляхом усвідомлення іншої системи відносин, визначення свого місця в системі стосовно інших. А для цього потрібна загальна ідея суспільства, його образ, який містить певні відносини, варіанти поведінки, патерни соціальних дій, що відповідають тому чи іншому типу відносин. Саме так у свідомості виникає, закріплюється, трансформується соціальна структура, яка проходить емпіричну перевірку у практиках індивіда.

Люди, що не є посіями ідеї суспільства, отже його соціальної структури, ніби залишаються на узбіччі; вони не усупільнені. Г. Зіммель виділив кілька соціальних типів, що певним чином виключені із суспільства, яке для них вельми суттєве: чужак, ворог, злодій, навіть, бідняк. Але стосовно злочинців тут мова йде саме про аутсайдерів, «невдах адаптації», а не про спритних ділків у «білих комірцях» чи мафіозі, що почувають себе в суспільстві як риба у воді, хоча й діють не за офіційними стандартами поведінки. Зіммель взагалі покладався на усупільненн я як на панацею та стратегічно вірний шлях розв'язання зазначених проблем. Він вважав, що «розширення соціального кола» може переробити природжену або набуту схильність аморального спрямуваюя у корисну завдяки поділу праці. Егоїстичні цілі, на думку Зіммеля, можуть досягатися загальноприйнятними методами, тобто «кружним» шляхом: «Шахрай, що здійснює фіктивну оборудку в правовій формі, хитрун, що точнісінько виконує правила громадської ввічливості, шахрай, аморальні та марнотратні витрати якого проводяться, принаймні, в економічних формах, які його група визнала за доцільні, лицемір, котрий заради особистих цілей впорядковує своє життя згідно з релігійними нормами, – усі вони мимохіть роблять свій внесок у моральність, у служіння колективу, і заслуга в цьому повинна бути приписана, без сумніву, не їх волі, а соціальному устрою, який примушує окрему людину з аморальними прагненнями ставати на шлях, де вона зобов'язана сплачувати данину публічним настановам і, таким чином, публічному благу.

Кожна людина і кожний прошарок суспільства мають свої образи, якими не в останню чергу зумовлені соціальні дії. На верхніх соціальних щаблях цей образ є значно більш широким, ґрунтовним і змістовним, що дає суттєві переваги носіям відповідної ідеї, а саме: можливість діяти альтернативно, соціально- конструктивно, в тому числі й порушуючи закони. Низи наділені звуженими уявленнями про суспільство. Нарешті, різні убогі духом і тілом мають зовсім примітивні й вузькі свідчення про суспільство, що робить їх не конкурентноспроможними на ринку праці, у повсякденному житті, і врешті- решт приводить до смітників. Ідея суспільства містить не тільки нормативні дії, зв'язки та відповідні лінії поведінки. Нормативний порядок завжди доповнюється безладдям, хаосом, аморальними та злочинними діями, і це є емпірично встановлений та історично доведений факт. Отже, і образ суспільства не може не містити ці обставини як варіанти дії, альтернативи й стратегії поведінки, що розглядаються як можливі власні акти, або дії,

направлені ззовні на самого актора.

Дії в нашому контексті можна поділити на «світлі», «сірі», «темні». Перші – підтримуються нормативною системою, дозволяються інститутами соціального контролю, спираються на взаємні позитивні очікування та почуття довіри між акторами. Кожна більш-менш соціалізована людина добре уявляє, що товари купують у продавця за певними правилами взаємодії. Такий шлях придбання речі є чесним, легальним, відкритим (не треба приховувати), тобто являє собою «світлу» дію. Другий тип відносин балансує на межі дозволеного і недазвального, наприклад, суперечить моральним нормам, але не кваліфікується юридично як злочин. Зокрема, можна спробувати випросити у продавця їжу, прикинутися кимось, хто викличе жалість, наприклад, розказати якусь різдвяну історію тощо. Це нагадує певну гру, виставу, де глядачі можуть вірити або ні, чи удавати, що повірили.

Нарешті, хлібину можна вкрати, коли продавець втратить контроль за прилавком, або відняти силою. Це вже є злочин, антипод нормативному порядку. Злочини тримаються на трьох китах: обмані, насиллі та душевній черствості стосовно інших. Черствість та насилля за певних обставин можуть проявлятися і у «світлих» відносинах. Але тут вони набувають зовсім іншого вигляду, вони стають усупільненими, легітимними, отже, втрачають первісний й неконтрольований вигляд. Отже, поліцейський може діяти силовими методами (і від природи та за настроями не бути ані гуманістом, ані альтруїстом), але якщо він не порушує закон, то навіть застосування зброї не розцінюється громадською думкою як свавілля й брутальне насилля. Дії поліцейського є передбаченими, його постріл можна зупинити, якто «інший» виконає певні (законні) вимоги. Постріл бандита – зовсім інша річ. Він контролюється не законом, а станом темної душі. Образ суспільства, який утримує наша свідомість, дає не тільки нам вибір чинити за правилами, або всупереч закону та моралі, але так само поширюється на кожного потенційного зустрічного. Індивід, що збирається зробити той чи інший соціальний крок і планує при цьому зустріти іншого і вступити з ним у зв'язок, може розраховувати на вказані три способи дії також стосовно себе. Ось чому його свідомість наповнюють протилежні почуття й інтенції: довіра й недовіра. Довіра – необхідний елемент «світлих» взаємодій, її суть полягає в тому, що агент делегує частину своїх ресурсів своєму візаві, довіряє, наприклад, свої капітали, здоров'я, гідність, що є необхідною умовою проведення операцій обміну, усупільнення в

різних формах. Відомий американський професор Френсіс Фукуяма розглядає фактор довіри як вирішальний чинник цивілізації, основу суспільного капіталу, на якому будується розвинута демократія й ринкова економіка. Найбільш успішні країни Заходу (США, Німеччина, Японія) він відносить до суспільств із високим ступенем довіри. З позицій нашого поділу суспільних взаємодій на три категорії, це означає розширення поля «світлих» відносин у вирішальних сферах суспільного буття – в економіці, політиці, побуті, що одночасно є свідченням їх фактичної декриміналізації.

Отже, пересічний американець або німець має трохи відмінну (наприклад, від українця) «ідею суспільства». Вона переважно вміщує/містить більш широкий спектр «світлих» стосунків. Фукуяма вказує на те, що американець зазвичай не піде з ресторану, не заплативши за їжу, хоча двері закладу спеціально й не охороняються. І це – стиль життя, ментальна настанова, імператив поведінки. Так відбувається «спіритуалізація» економіки, коли вона залежить не від економічних інститутів, не від права чи ефективності поліцейської діяльності, а від свідомості, стану душі ...Значення довіри значно зросло в індустріальному та постіндустріальному суспільствах, де взаємодії відбуваються не у локальному, а широкому національному, або глобальному контексті, і де, за словами Е. Гідденса, важливу роль починають відігравати різні експертні (знеособлені) системи, наприклад, гроші, кредитні картки, векселі тощо. Саме вони стають ласим шматком для шахраїв, які експлуатують довіру й користаються обстановкою анонімності. Хіба сотні тисяч українців понесли б свої гроші у так звані трасти, якщо б вони знали біографії засновників і керівників, взагалі, бачили їх наочно, спілкувалися тощо? Напевно ні, бо серед тих були відверті шахраї, люди випадкові, дехто з – кримінальним минулим, навіть зовнішньо неприємні. Хіба у сільській общині людина за певних обставин довірила б свої гроші, майно сумнівній особі? Скоріше вона переховувала б свій скарб у священика, друзів, надійних сусідів, тобто у тих, хто є для неї авторитетною, добре відомою і прогнозованою особою. Але у прикладі з трастами населення показала довіру фікції – кредитно-банківській установі, новому соціальному інституту, «експертній системі», що були знищені (як той корабель піратами) різними злочинними елементами. І вкладники жорстоко поплавилися за свою довіру.

Присутність в образі суспільства «сірих» та «темних» способів взаємодії певним чином корегує поведінку актора, у нього з'являється страх стати жертвою обману, насилля або злочинної халатності.

Поведінка актора змінюється, він стає настороженим, робить кроки, що, на його думку, можуть бути страховим полісом для можливих неприємних зустрічей на сцені «театру життя». Свідомість тримає про запас варіанти ненормативних дій іншого і можливі власні відповіді. Тоді з'являються броньовані двері й протиугінні пристрої, адвокати і нотаріуси, охоронці і ще безліч різних хитрувань у залежності від типу соціальної активності і статусу індивіда для того, щоб не вплутатися у халепу.

«Соціальний» або «нормативний порядок» в соціології є ідеальними моделями суспільства, які теоретично пояснюють такі феномени, як солідарність, інтеграція, усупільнення, але реальне життя є дещо відмінним від таких моделей. І пересічний законослухняний громадянин виходить не із соціологічної абстракції, а з суворої прози повсякденності, де залишається місце для злочинця і злочину. А як себе поводить злочинець? Він розглядає «темні» стосунки як чинні й провідні для досягнення своєї мети, до того ж, він не забуває і про «світлі», що є для нього допоміжними, вони допомагають готуватися до злочину, переховуватися або входити у довіру до своєї жертви. Показовим прикладом цього типу взаємодії є так звана крадіжка «На довіру» – старий і розповсюджений спосіб захоплення чужого майна. Він складається з кількох моментів і на вокзалах реалізується наступним чином. По-перше, злодій, у більшості випадків жінка, уважно вивчає тих, хто чекає свій потяг або рейс автобусу, намічає жертву – одну жінку, яка влаштувалася з речами для довгого «сидіння». По-друге, злодійка розігрує роль такої ж пасажирки і теж з речами. Вона обов'язково розташовується поряд із запланованою жертвою і вступає у контакт, розказує різні «жіночі історії», намагається викликати до себе максимум довіри, зняти природний бар'єр недовіри, який має кожна пересічна людина. Головним засобом на шляху до бажаного є прохання злодійки «приглянути за речами», щоб вона відійшла у туалет, буфет чи зателефонувала. Тобто, злодійка активно продукує «світлі» стосунки, звичайні для двох «нормальних» людей, яких ненадовго об'єднала доля у спільну ситуацію. По-третє, злодійка очікує, коли спрацює її механізм з «розтоплення криги недовіри». І от жертва «ловиться на принаду»: вона відповідає довірою на довіру, просить злодійку п'ять хвилин постерегти свої речі.

Підступний план вдався, тепер настає черга «темних» стосунків: злодійка оволодіває чужим майном і намагається якнайшвидше втекти від викриття й відповідальності. Крадіжка «на довіру» – примітивний

злочин, але вельми показовий з точки зору внутрішнього механізму злочинної поведінки та у сенсі орієнтації злочинної дії на жертву. А хіба у випадку з фінансовими пірамідами не спрацьовує подібний механізм «розтоплення криги недовіри», коли певний час вкладникам виплачуються «дивіденти», а у засобах інформації проводиться добре спланована кампанія на підтримку довіри до піраміди? Мафія вдається до все більш витончених форм масового пограбування, де також простежуються вказані елементи. Так звана «російська мафія» у США проникла до системи національної страхової медицини (приклад сучасної розвинутої експертної системи), що побудована з необхідними елементами довіри. Населення, що сплачує внески, розраховує на те, що у потрібний момент можна буде отримати високоякісну медичну допомогу; медичні заклади і окремі фахівці розраховують отримати сплату за надані послуги з національного фонду; держава і громадськість розраховують на те, що гра буде вестися за правилами і, наприклад, послуги й відповідні рахунки будуть реальними. І от з'являється злочинна організація, що починає експлуатувати довіру, вербує і розбещує медиків та інспекторів, заводить подвійну бухгалтерію, робить приписки і стимулює необгрунтовані виплати, що загалом дуже нагадує системи викачування грошей із державних фондів, що практикувалися у СРСР (наприклад, бавовняна справа в Узбекистані).

Злочинці, які діють спільно, мусять довіряти один одному. Отже, між ними можуть виникати стосунки, що за формою нагадують «світлі». Вони тримаються на певних угодах, домовленостях, «внутрішніх» законах, навіть клятвах у вірності.

Зробимо проміжний підсумок. Злочинна дія має свої «соціологічні» особливості. По-перше, вона починається з боротьби мотивів. Вагомим є страх покарання, який перемагається або тверезим розрахунком ризиків і обчисленням вірогідності провалу, або за рахунок афекту, через блокування раціональної свідомості під впливом пристрасті й несвідомих потягів. По-друге, ця дія суб'єктивно не передбачає альтруїзму, вона пересічна є егоїстичним актом у власних інтересах, або в інтересах третьої особи, виключає домовленість, злагоду та партнерство сторін (якщо вони не нав'язуються силоміць, хоча й від цього злочин не стає чимось іншим). Злочинна дія експлуатує або знищує довіру сторін. Таким чином, вона заперечує ті мінімальні засади та умови, що визначають нормальне спілкування і «світлі» відносини. По-третє, злочин, навіть якщо це «шахрайство з посмішкою» є завжди нападом, що можна порівнювати із воєнними

діями. Злодії розраховують на перемогу, застосовуючи різні методи: попередню ретельну підготовку, чисельну перевагу, зброю, раптовість, страх або забобонність та необізнаність мешканців. І це дійсно як на війні, де є атакуюча сторона і та, що захищається. Пограбування, збройні напади, різні форми насилля є беззаперечними доказами цієї тези, але й «тихізлочини» містять відповідні ознаки. По-четверте, сама дія, як правило, відбувається таємно або латентна з точки зору планів, підготовки до злочинного акту, фігурантів. Недарма метафорою злочину є темна безмісячна ніч. Латентність – внутрішня, органічна риса злочину. По-п'яте, предметом злочинного зв'язку є відчуження або порушення прав, цінностей, інтересів, благ, якими користуються люди, фізичні та юридичні особи. І це вторгнення у царину найбільш суверенного, поціновуваного у суспільстві відбувається брутально, свавільно, поза визначеними правилами або законами. По-шосте, злочин – це конфлікт, іноді відкрита боротьба, де поряд із нападом може бути спротив, що через неконтрольованість ситуації часто переростає у похідний злочин (перевищення допустимих меж самооборони). Історія знає багато таких випадків, коли, наприклад, розлючений господар вбиває крадія або грабіжника. Але навіть якщо цього і не відбулося, то конфліктна ситуація не вичерпується, вона може тягтися роками, десятиліттями, або поколіннями (кровна помста). Судові позови, розслідування з кримінальних справ, відшкодування потерпілому можуть розтягуватися на багато років, а певний вид злочинів взагалі не має термінів давнини. Отже, злочини наповнюють суспільну тканину специфічними конфліктами.

Питання для самоконтролю

1. Які соціологічні особливості має злочинна дія?
2. В чому сутність нормативного порядку суспільства?
3. Охарактеризуйте типи комунікативної дії за Ю. Хабермасом як основи ненормативної поведінки індивіда.

Луман Н.*

німецький соціолог, автор
оригінальної теорії суспільної
комунікації, класик соціології ХХ ст.

РЕАЛЬНІСТЬ МАС-МЕДІА

Функція мас-медіа

Якщо з цього аналізу виводити суспільну функцію мас-медіа, то необхідно спочатку повернутися до засадничого розрізнення, а саме, до розрізнення операції і спостереження. Операція – це фактичне здійснення подій, відтворення яких втілює аутопойезис системи, що означає: відтворення відмінності між системою і зовнішнім світом. У спостереженнях використовуються розрізнення для того, щоб позначити щось певне (і нічого іншого). Природно, і спостереження є операцією (інакше воно не могло б здійснюватися), але операцію висококомплексну, яка за допомогою розрізнення відділяє те, що вона спостерігає, від того, що вона не спостерігає; а те, що вона не спостерігає, теж неодмінно є операцією самого спостереження.

У цьому сенсі операція спостереження є її власного сліпою плямою, що взагалі уможливує розрізнення і позначення чогось конкретного. Ми потребуємо розрізнення операції і спостереження для того, щоб в рамках теорії суспільства перевірити одне твердження, яке набирає поширення в біологічній теорії еволюції. Йдеться про положення щодо пристосування живих істот до їх зовнішнього світу не можна вивести з когнітивних здібностей та досягнень і, що для існування системи, яка може розвивати когнітивні здібності, вже мають бути гарантованими життєздатність і необхідна для цього пристосовність. Звичайно, на початку це не доводить того, що і у випадку соціальних систем все має виглядати подібним чином. Проте, якщо більш пильно подивитися на проблему, то можна швидко зрозуміти: якщо пристосування до зовнішнього світу повинне було б здійснюватися виключно через пізнання, то це мало б призводити до нерозв'язного самоперенапруження будь-якої системи. З цим неминуче треба рахуватися вже з тієї причини, що з огляду на комплексність зовнішнього світу системі, за словами Ешбі, бракує [власної] «необхідної різноманітності» («requisite variety»). За допомогою поняття спостереження реєструється і той факт, що світ завжди недоступний для спостереження, не говорячи вже про його пізнання, адже будь-яке

* Луман Ніклас Реальність мас-медіа. / За ред. В. Іванова та М. Мінакова. **Київ** : ЦВП, 2010. 158 с.

спостереження за допомогою «уявноїмітки» (unwritten cross) породжує «непозначений простір» (unmarked space), який воно спостерігає. Неможливо побачити, як свідомість або базовані на комунікації соціальні системи могли би вирватися із цієї невідповідності системи і зовнішнього світу. Питання полягає лише в тому, яку частку посідає пізнання, співвіднесене із зовнішнім світом, у формуванні еволюційних шансів певного виду систем. Проте, спочатку необхідно забезпечити толерування аутопойезису системи зовнішнім світом. Отже, у випадку соціальної системи суспільства, насамперед, необхідно потурбуватися про те, щоб комунікація приєднувалася до комунікації і щоб перехід від однієї комунікації до наступної не вимагав би контролю всіх необхідних умов у зовнішньому світі, наприклад, не вимагав обговорення в комунікації того, чи ще живі її учасники. За таких умов пізнання, насамперед, є внутрішньо орієнтованим. Перш за все, необхідно забезпечити, щоб одна комунікація пасувала до іншої. Тобто йдеться про задовільність поведінки, – а зовсім не про те, чи задовольняє повітря умовам для передачі звуку від одного організму до іншого. Якщо несподіваним чином умови не будуть задовольнятися, то цей факт реєструється як перешкода і (знову ж таки, засобами комунікації) шукається вихід.

Це виводить нас на принципове питання про те, як повинна формуватися комунікація, щоб вона могла не тільки відтворювати саму себе, але й перебирати когнітивні функції і виділяти репродуктивну (або інформаційну) компоненту. Відповідь звучить: комунікація взагалі можлива лише завдяки тому, що вона через самоспостереження (через розуміння) в стані розрізня. Без такого розрізнення комунікація зазнала б провалу, а учасники потрапили б в залежність від сприйняття того, що вони могли б описувати всього лише як поведінку. Різниця між повідомленням та інформацією якраз і відповідає саме цій вимозі: перехід від комунікації до комунікації не повинен залежати від того, чи повна ця інформація і чи відповідає вона дійсності. І лише завдяки існуванню цієї первинної конститутивної відмінності комунікація спроможна бінарно кодувати саму себе (наприклад, стосовно прийняттого/неприйняттого, адекватного/неадекватного) і в такий спосіб зондувати зовнішній світ за допомогою розрізнення, стосовно якого у самому зовнішньому світі не існує жодного кореляту. Без такого, вмонтованого у власні операції, розрізнення система не змогла б конституювати впізнавані ідентичності і розвивати пам'ять. Вона не могла б і еволюціонувати, вибудовувати свою власну комплексність, позитивно/негативно тестувати можливості структурування і до того ж, незмінно використовувати мінімальні умови для продовження власного

аутопойезису.⁶ Суспільство, яким ми його знаємо, було б неможливим. Утім, це стосується – в абсолютно інший спосіб – і живих організмів, найелементарніші екземпляри яких (одноклітинні) спроможні здійснювати когнітивну діяльність виключно через бінарні схематизації (за які відповідають субпроцеси системи, а не система в цілому) і повинні проводити вимірювання, для яких у зовнішньому світі не існує жодних відповідників.

З подібних причин до розуміння комунікації не можна висувати занадто високих вимог. Щоправда, претензії можна висувати як завжди високі, проте у цьому випадку вони потребують особливого високодиференційованого дискурсу. Зазвичай, і амбівалентності, і непорозуміння також використовуються в комунікації, але до тих пір, поки вони її не заблокують. Адже розуміння практично завжди є нерозумінням без розуміння цього «не». Від цих загальних системно-теоретичних і суспільно-теоретичних міркувань [треба здійснити] великий стрибок до мас-медіа сучасного суспільства. Відповідно до всього вищесказаного, функція мас-медіа полягає у керуванні самоспостереженням суспільної системи, наразі мається на увазі не якийсь один специфічний об'єкт серед інших, а певний спосіб розділення світу на систему (а саме – суспільство) і зовнішній світ.

Йдеться про універсальне, а не об'єктно-специфічне спостереження. В іншому зв'язку ми вже говорили про функцію системної пам'яті, яка для усіх інших комунікацій забезпечує фонову реальність, що її знову і знову імпрегнують мас-медіа. Йдеться про спостереження, яке саме породжує умови свого власного уможливлення і в цьому розумінні здійснюється аутопойетично. Адже невизначеність, так само як і розрізнення, які використовуються для спостереження, є продуктами системи, а не наперед заданими атрибутами світу або онтологічно (чи трансцендентально) розпізнаваними елементами конструкції («категоріями») єдності світу. Це також означає і те, що поштовх для подальшої комунікації відтворюється у самій системі, і його не можна пояснити з погляду антропології, скажімо, як прагнення знань. Тому «реальність мас-медіа» не можна осягнути, якщо вбачати їхнє завдання у наданні адекватних інформацій про світ і оцінювати з цієї позиції їх провали, їх спотворення реальності, їх маніпуляції думками,-так, начебто було б можливе щось інше. У суспільстві мас-медіа реалізують саме таку дуальну структуру відтворення і інформування, дуальну структуру продовження завжди вже адаптованого аутопойезису і когнітивної готовності до подразнення [Irritationsbereitschaft]. Те, що вони надають перевагу інформації, яка

завдяки оприлюдненню втрачає свою цінність неочікуваності, тобто постійно трансформується в неінформацію, чітко показує, що функція мас-медіа полягає у безперервному породженні і переробці подразнень, а не в примноженні пізнання, соціалізації або вихованні нормативного конформізму.

Як фактичний результат цієї циркулярної тривалої діяльності з продукування та інтерпретації подразнень завдяки пов'язаній із певним моментом часу інформації (тобто як відмінність, яка породжує відмінність) виникають описи світу і суспільства, на які орієнтується сучасне суспільство всередині та за межами системи своїх мас-медіа. Звичайно ж, немає підстав припускати, що подразнення трапляються лише в системі мас-медіа, і відсутні, скажімо, в шлюбі, шкільній освіті та в інших інтеракціях; так само як влада притаманна не лише політичній системі, а нормативне регулювання не обмежується системою права, а істина – однією лише наукою. Подразливість є найбільш загальною структурною прикметою аутопойетичних систем, яка у сучасних описах займає місце, що раніше відводилося природі і сутності речей, яку фіксували як природу.

Це вказує на рекурсивний конститутивний зв'язок пам'яті, подразливості, обробки інформації, конструювання реальності і пам'яті. Виокремлення спеціалізованої на цьому функціональної системи слугує посиленню спеціалізованого на цьому способу комунікації і одночасно – його нормалізації. Лише від мас-медіа ми щоденно очікуємо цього особливого досягнення, і лише так можна організувати сучасне суспільство в його повсякденній комунікативній течії, такій же ендогеннонеспокійній, як мозок, і тим самим завадити його надмірній прив'язаності до усталених структур. На відміну від функціональної системи мас-медіа, наука може спеціалізуватися на когнітивних здобутках, тобто на навчальних процесах у суспільстві, в той час як правова система опікується упорядкуванням нормативних, контрафактичних і тому важко поєднаних з навчанням очікувань. Проте, диференціація когнітивного/нормативного на науку і право ніколи не зможе розподілити всередині себе і, тим самим, задовольнити всю орієнтаційну потребу суспільної комунікації.

В нормальному випадку комунікація не орієнтується ні на науку, ні на право. Але у сучасному світовому суспільстві вона не може обмежуватися лише локальним повсякденним знанням, що розповсюджується лише серед найближчого оточення. Тому функція мас-медіа, як видається, полягає у тому, щоб задовольнити цю потребу, яка не допускає ні когнітивної, ні нормативної специфікації. Мас-медіа

гарантують усім функціональним системам таку сьогочасність, яка прийнятна для всього суспільства і відома індивідам; з неї можна виходити, коли йдеться про селекцію певного системно-специфічного минулого та при визначенні важливих для системи очікувань майбутнього.

Залежно від власних потреб інші системи можуть потім налаштовуватися на зв'язок з минулим своїх механізмів передбачень: наприклад, економіка орієнтується на новинки фірм-виробників або ринку, і на цій основі встановлює власні зв'язки між своїм минулим і своїм майбутнім. Ще Парсонс помітив особливий внесок мас-медіа в «акти взаємообміну» сучасного суспільства, у зростання ступенів свободи комунікації за аналогією з функцією грошей в економіці. Цей діагноз можна застосовувати більш широко, якщо додатково взяти до уваги зростання подразнюваності суспільства і рекурсивне мережування масмедійної комунікації з повсякденною комунікацією в інтеракціях та організаціях суспільства. З одного боку, мас-медіа абсорбують (saugen an) комунікацію, з іншого – стимулюють комунікацію, яка відбувається в подальшому. Отже, вони безперервно застосовують нову комунікацію до результатів попередньої. У цьому сенсі вони відповідають за продукування «власних значень» сучасного суспільства – саме тих відносно стабільних орієнтацій в когнітивній, нормативній та оціночній (evaluativen) сфері, які не можуть задаватися із-зовні, а виникають завдяки тому, що операції рекурсивно застосовуються до своїх власних результатів. Тому ми ще раз повертаємося до вже сказаного: оперативне замкнення системи потребує особливого кодування. Якщо ми будемо враховувати лише комунікацію як таку, то діяльність мас-медіа видавалась би лише механізмом підтримки аутопойезису суспільства, тобто становила б собою лише внесок у диференціацію суспільної системи.

Мабуть, якась вікова традиція вводила нас в оману, і як наслідок-мас-медіа постають у невігідному світлі. Ця традиція стверджувала, що стабільність суспільної системи базується на консенсусі: якщо не на експліцитно/імпліцитно укладеному соціальному договорі і вже не на релігії, заснованій на спільній вірі, то все-таки на консенсусно-визнаних фонових переконаннях, як вони позначені Юргеном Габермасом в його понятті життєвого світу. Але, якщо б це було так, то мас-медіа стали б фактором дестабілізації і доклали усіх зусиль до того, щоб зруйнувати ці передумови і замінити їх чимось, що французи, можливо, назвали б символічним насильством. Насправді ж стабільність (репродуктивна здатність) суспільства ґрунтується, насамперед, на продукуванні об'єктів, із наявності яких можна виходити у подальшій комунікації.

Проблема полягає у тому, як перейти від однієї комунікації до наступної; причому і в тому випадку, коли система суспільства стає висококомплексною і для самої себе непрозорою, щоденно вбираючи в себе у масовому порядку багатоманіття і переводячи його -як фактор подразнення – в інформацію. Це не можна ставити в залежність від гарантованого минулим консенсусу, який потребуватиме операціонального підтвердження. Навпаки: будь-яка експліцитна комунікація щоразу ставить по-новому питання про сприйняття або відхилення, тобто ставить на карту консенсус, чітко усвідомлюючи при цьому, що за наявності незгоди (Dissens) (і саме завдяки їй) можна продовжити комунікацію. За сучасних умов якраз і відбувається вивільнення цього ризику незгоди, цього тестування комунікації через комунікацію. Саме тому комунікація мусить орієнтуватися (entlanggeführt werden) на сконструйовані нею самою об'єкти, які можуть обговорюватись як теми. Адже мас-медіа повинні насамперед породжувати відомість (Bekanntsein) і час від часу так варіювати нею, щоб у приєднаній комунікації мати можливість ризикнути спровокувати сприйняття або відхилення.

Цей аналіз можна узагальнити в рамках теорії суспільної пам'яті. Система, яка в стані спостерігати породжену її операціями відмінність система/зовнішній світ, для своїх операцій спостереження (або словами Спенсера Брауна: для здійснення повторного введення (re-entry) цієї відмінності в систему) потребує подвійної часової орієнтації, а саме, з одного боку – пам'яті, а з іншого – відкритого майбутнього, яке створює можливість коливання між обома сторонами будь-якого розрізнення. Проблема, яка в цьому зв'язку постає перед системою суспільства і яка в основному розв'язується завдяки мас-медіа, полягає, відповідно, у наступному: як можуть комбінуватися функція пам'яті і функція осциляції. Якщо з самого початку описувати функцію пам'яті з огляду на майбутнє, доведеться відмовитися від психологічно переконливого уявлення, начебто пам'ять лише принагідно здійснює необхідне осучасненіх колишніх подій. Навпаки, пам'ять здійснює безупинну дискримінацію забуття і пригадування, яка супроводжує всі спостереження, що будь-коли актуалізуються. Основна функція при цьому полягає у забутті, а пригадується лише щось виняткове. Адже без забуття, без звільнення ресурсів для нових операцій система не мала б майбутнього, не кажучи вже про можливість коливання від однієї сторони тих чи інших використовуваних розрізень до іншої. Іншими словами: пам'ять функціонує як стирання слідів, як пригнічення і як принагідне гальмування (інгібування) пригнічення. Вона щось пригадує

(не має значення, на короткий чи довгий час) тоді, коли актуальні операції пропонують привід для повторювання, для «ре-імпрегнації» звільнених потужностей. З цього не випливає, що пам'ять оперує у співвіднесенні із зовнішнім світом, тобто слугує поточній адаптації системи до мінливих станів її зовнішнього світу. Так це може дійсно виглядати з перспективи зовнішнього спостерігача (з власного пам'яттю). Проте в самій системі відбувається – невпинно по-новому реалізована – внутрішня перевірка на консистенцію, причому пам'ять здійснює рекурсії і організує опір системи несподіваним новим підстановкам смислів. І як вже стверджувалось: через опір системних операцій новим системним операціям система породжує реальність. Між тим, цю надію, яку покладають на «дух», навряд чи хтось захочає перенести на сферу мас-медіа.

Отже, вони роблять можливою високодиференційовану пам'ять, яка здатна витримувати навіть уможлиблює стрибкоподібну зміну тематик за збереження можливості повернення до відкладених у даний момент тем. Всі функціональні системи мають свою специфічну пам'ять; так, наприклад, монетарна економіка має пам'ять, призначену для того, щоб забувати походження тих чи інших сплачених грошових сум для полегшення грошового обігу.

Масмедійна пам'ять також функціонує внутрішньо-системно, проте додатково виконує відповідні функції для оточуючої суспільної системи. Вочевидь, це суспільне використання мас-медіа для поточного зв'язування минулого і майбутнього пов'язане з надзвичайно високими вимогами сучасного суспільства до надмірності і варіативності, які -за допомогою розрізнення минулого і майбутнього – повинні підраховуватися в його бухгалтерії часу (*temporal verbuchen*), бо без такого часового, вимірного випрямлення (*dimensionale Streckung*) ця безперервно реконструйована реальність розвалилась би під тягарем власних суперечностей. І це не останній аргумент для пояснення того, що таке досягнення потребує потужних селекторів, які, зі свого боку, повинні отримати захист через відособлення та оперативну замкненість. Зокрема, зазначимо, що для корекції цього типово економічного економічно необхідного забування в деяких випадках може використовуватись правова система.

Питання для самоперевірки

1. Як функціонує мас-медійна пам'ять?
2. Які актуальні функції медіа?
3. Загрози медійної комунікації.

Кастельс М.*

іспанський соціолог-постмарксист,
один із засновників теорії
нової соціології міста;
міністр вищої освіти Іспанії
(2020-2021)

ІНТЕРНЕТ-ГАЛАКТИКА
Культура Інтернету

Технологічні системи є соціальним продуктом. Соціальне виробництво ґрунтується на культурній інформації, й Інтернет не є винятком. Це середовище формувалося культурою виробників Інтернету, і ці виробники були також його першими користувачами. Проте на сьогоdnішньому етапі Глобального поширення Інтернету є сенс у розрізненні виробників-користувачів та споживачів-користувачів «всесвітньої павутини». Під виробниками-користувачами я розумію тих, хто своїм використанням Інтернету безпосередньо формує технологічну систему, тоді як споживачі-користувачі – це адресати прикладних програм та систем, які безпосередньо не впливають на розвиток Інтернету, хоча їхня діяльність як користувачів, безумовно, має сукупний вплив на еволюцію системи. У цьому розділі розглянемо культуру виробників-користувачів як джерело творення та конфігурації Інтернету.

Інтернет-культура – це культура творців Інтернету. Під терміном «культура» я розумію набір цінностей і переконань, які визначають поведінку людини. Повторювані моделі поведінки породжують звичаєві норми, дотримання яких контролюється інституціями та неформальними соціальними організаціями. Культура відрізняється від ідеології, психології чи проявів окремої індивідуальності. Оскільки культура має видиме вираження, вона є колективною побудовою, вищою за індивідуальні вподобання, і здатна впливати на діяльність людей у культурному середовищі, у даному випадку – на виробників/користувачів Інтернету.

Культура Інтернету

Інтернет-культура характеризується чотирирівневою структурою: техномеритократична культура, хакерівська культура, культура віртуальних громад та підприємницька культура. Разом вони створюють

* Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер. з англ. Київ : "Видавництво "Ваклер", 2007. 304 с.

ідеологію свободи, яка поширена у світі Інтернету. Однак ця ідеологія не є такою, що визначає культуру, оскільки вона безпосередньо не взаємодіє з розвитком технологічної системи: свобода може використовуватися по-різному.

Ці культурні рівні розташовані в ієрархічному порядку: техномеритократична культура набуває рис хакерівської через створення правил і звичаїв у коперативних мережах, націлених на технологічні проекти. Культура віртуальної громади додає соціальний фактор до взаємного використання технології, роблячи Інтернет середовищем вибіркової соціальної взаємодії та символічної приналежності. Підприємницька твориться з хакерівської культури та культури вільного співтовариства громади для того, щоб завдяки поширенню Інтернету в усіх сферах суспільства отримати прибутки. Без техномеритократичної культури хакери, можливо, були би просто особливою спільнотою контр-культури фанатів комп'ютерів. Без хакерівської культури мережі віртуальних громад ув Інтернеті не відрізнялися би від інших альтернативних громад. Відповідно, без хакерівської культури й цінностей співтовариства підприємницька культура не може бути визначена як щось специфічно інтернетівське. Наприклад, навряд можна заперечувати, що Білл Гейте та Майкрософт репрезентують підприємницьку культуру, принаймні на перших етапах діяльності КОМnasНii. Але вони не були виробниками Інтернету в технологічному розумінні.

Справді, вони оминули цей етап. Гейте – хоча юнаком і займався хакерством, не став частиною хакерівської культури, – у своєму добре відомому «Відкритому листі до хоббістів» фактично називає хакерів злодіями. Визнаючи пріоритет за правами власності (Гейте: «Хто може дозволити собі виконувати кваліфіковану роботу й нічого не мати за це?»), Гейте поставив заробляння грошей над технологічними інноваціями. Отже, Майкрософт представляє підприємницьку культуру, яка виникла з комерціалізації процесу технологічних інновацій у комп'ютерній справі, не поділяючи при цьому фундаментальні цінності даного процесу. З іншого боку, хакерівська культура (у соціологічному значенні цього терміну) є занадто обмеженою характеристикою Інтернет-культури. Поширення Інтернету в суспільстві залежить не лише від підприємницької активності. Його успіх є також породженням університетської та науково-дослідної спільноти, де виникли критерії досконалості, фахової оцінки та відкритого спілкування під час науково-дослідної роботи. Я буду детально розглядати витоки та характеристики кожного з цих чотирьох рівнів, а потім покажу, як їхнє єднання створює Інтернет-культуру. Але перш ніж рухатися далі в

цьому напрямку, я хочу наголосити на безпосередньому зв'язку між цими культурними виявами та технологічним розвитком Інтернету.

Ключовим поєднанням є відкритість та вільне видозмінення програмного забезпечення Інтернету й особливо похідних кодів. Відкрите поширення вихідних кодів дозволяє будь-кому видозмінювати код і створювати нові програми та прикладні пакети, рухаючись вгору по спіралі технологічної інновації, яка базується на співробітництві та вільному обміні технічними знаннями. Як я зазначив у розділі I, протоколи TCP/IP, на яких було побудовано ARPA-INTERNET, були відкритими й безкоштовними. Такими в 1970-х рр. були операційна система UNIX та протоколи UUCP, які зробили можливим появу Usenet News. Такими були протоколи модемів, які використовувалися при розробці мереж ПК. Такими були всесвітній веб-сервер і браузер Mosaic та перший комерційний браузер Netscape Navigator. За певних обмежень, такими є мови Java та Jini, розроблені Sun Microsystems. Такою є серверна програма Apache, яку в 2001 р. використовувала більшість серверів світу. І такою є операційна система GNU/Linux та її похідні. Отже, програмне забезпечення з відкритого джерела є основною технологічною характеристикою розвитку Інтернету. І ця відкритість визначена культурою. Програма з уніфікованим графічним інтерфейсом, яка поєднує можливості інформаційних служб Gopher, FTP, NetNews, WAIS та WWW-мережі Internet. Розроблена Марком Ендріссеном (Marc Andreessen) та Ериком Біне (Eric Bina) в американському Національному центрі суперкомп'ютерних обчислень (NCSA) Університету штату Іллінойс у квітні 1993 р.

Техноеліти

По-перше, відкритість визначена техномеритократичною культурою, укоріненою у світі університетської та дослідницької науки. Це культура віри в природне добро науково-технічного розвитку як ключової складової прогресу людства. Отже, вона безпосередньо впливає з епохи Просвітництва та є породженням сучасності, як зазначив Туомі. Але її особливість полягає у визначенні співтовариства технічно компетентних членів, яких співтовариство визнає рівними собі. У рамках цієї культури нагорода є результатом внеску до прогресу технологічної системи, яка працює в інтересах всього співтовариства відкривачів. Ця технологічна система – комп'ютерна мережа, що є суттю Інтернету. Звичайні академічні цінності були конкретизовані в межах спеціального проекту: побудова та розвиток глобальної (навіть усесвітньої в майбутньому) системи електронної комунікації, що

поєднала в симбіозі комп'ютери та людей і зростає експонентно завдяки інтерактивній комунікації. Для цієї техномеритократії визначальними є такі ознаки:

- Пріоритетної вартості набуває технологічне відкриття (завжди в галузі комп'ютерного програмування в мережевому середовищі).
- Важливість та відповідний рейтинг відкриття залежить від його впливу на галузь взагалі, у контексті завдань щодо вирішення проблем, визначених співтовариством учених та технологів.

Іншими словами, значення має не знання як таке, незалежно від його теоретичної цінності, а те специфічне знання, яке можна застосувати до поставленої мети, що має вдосконалити загальний технологічний артефакт (комп'ютерні комунікаційні мережі або операційну систему).

- Значення відкриття визначається експертною оцінкою, яку здійснюють члени співтовариства. Хто стане членом цього співтовариства, залежить від

особистої продуктивності, вимірної та засвідченої друкованими працями за час історичного процесу розвитку Інтернету. Основним чинником у визначенні і членства, і старшинства, в таблиці рангів спільноти є репутація.

- Координація задач та проектів визначається авторитетними особами, які одночасно контролюють ресурси (головним чином матеріальну комп'ютерну базу) та мають повагу та довіру «рівних собі колег» завдяки своїй технічній компетенції та моралі. Тому, наприклад, ? Серф і ? Кан були вповноважені Міністерством оборони керувати ARPANET, але водночас користувалися довірою більшості своїх колег у співтоваристві розробників Інтернету.

- Щоб користуватися повагою як член співтовариства і до того ж мати статус авторитетної особи, технологи повинні керуватися формальними й неформальними правилами співтовариства й не використовувати спільні ресурси (знання) або делеговані ресурси (інституційні посади) лише для власної користі, поза зростанням загального блага від удосконалення технологічної майстерності завдяки роботі та навчанню в мережі. Особиста користь сприймається лише тоді, коли вона не шкодить іншим членам співтовариства.

- Наріжним каменем усього процесу є відкритий обмін програмним забезпеченням, а також усіма вдосконаленнями, породженими співробітництвом у мережі. Без цієї відкритості члени співтовариства, можливо, дотримувалися б власних, конкуруючих стратегій, і процес спілкування міг загальмуватися, перешкоджаючи

інтелектуальній продуктивності колективних зусиль. Це не дуже відрізняється від фундаментального правила наукового дослідження, згідно якого всі знахідки повинні бути відкритими й обговорюватися у формі, яка дає можливість здійснювати експертну оцінку, критикувати й навіть сперечатися. Лише ті члени академічних установ, які згодні на цей нагляд, визнаються вченими своїми колегами. Ось чому, власне, бути вченим і працювати в університеті не одне й те ж.

Отже, культура Інтернету вкорінена в науковій традиції спільного прогресу в науці, репутації наукової досконалості, експертній оцінці колег та відкритості всіх результатів наукового дослідження, при належній повазі до авторів кожного відкриття. Історично Інтернет зародився в університетських колах та їхніх допоміжних науково-дослідних підрозділах – як на захмарних професорських вершинах, так і серед «робочих коників»-аспірантів, звідки цінності, звички та знання потрапили в хакерівська культура.

Хакери

Пекка Гіманен вважає хакерівську еліту культурною характеристикою інформаціоналізму. Уцілому я згоден із ним, але уточнив би дещо стосовно Інтернету. Хакерівська культура відіграє вирішальну роль у побудові Інтернету з двох причин: завдяки співробітництву й вільному спілкуванню вона є, безперечно, поживним середовищем для переломних технологічних інновацій. Також вона поєднує знання, породжені техномеритократичною культурою, з побічними підприємницькими утвореннями, які й поширюють Інтернет у всьому суспільстві. Але, по-перше, нам потрібно чітко визначити, що ми розуміємо під хакерівською культурою, оскільки багатозначність терміну є джерелом непорозуміння. Хакери не є тими, ким їх проголошують ЗМІ. Вони не є божевільними комп'ютерними фанатами, які прагнуть ламати коди, незаконним шляхом проникати в системи чи створювати хаос у комп'ютерному трафіку. Ті, хто поводить себе подібним чином, називаються «крекерами», і зазвичай хакерівська культура їх відкидає, хоча, на мою особисту думку, з аналітичної точки зору крекери та інші кібертипи (такі, як «warez dOOdz», а багато з них належать до категорії «script kiddies») є підкультурами значно ширшого і, як правило, неруйнівного хакерівського світу. Один із провідних аналітиків та діючих спостерігачів хакерівської культури, а також «символ» цієї культури, Ерік Реймовд дає дещо тавтологічне визначення поняття «хакер»: хакерами є ті, кого такими визнає хакерівська культура. Що ж до хакерівської культури: «Існує

співтовариство, спільна культура, майстерних програмістів та мережевих магів, історія якого почалася десятиліття тому з перших мінікомп'ютерів, що працювали у режимі розподілу часу, та найперших експериментів Arpanet». Він фіксує перше у часі використання терміну «хакер» у Клубі технічного моделювання залізниць (Tech Model Rail Road Club) МІТ'у та Лабораторії штучного інтелекту (Artificial Intelligence Laboratory). Однак, визначення, згідно з яким всі висококваліфіковані комп'ютерні програмісти, пов'язані з побудовою ARPANET і розвитком Інтернету, могли би бути хакерами, є, напевно, занадто широким. Принизлива назва для недосвідчених крєкерів, які користуються скриптами та програмами, розробленими іншими, не знаючи, що вони собою являють або як вони працюють, з метою «компрометації» комп'ютерних рахунків і файлів або здійснення атаки на цілі комп'ютерні системи.

У цьому вузькому розумінні хакерівська культура, на мій погляд, є набором цінностей і переконань, що виникли на основі мереж комп'ютерних програмістів, які співпрацювали он-лайн під час своєї співпраці над проектами творчого програмування, що самі ж і визначали. Потрібно завважити дві виріїнальні характеристики: з одного боку, автономія проектів на противагу інституційним чи корпоративним завданням; з другого боку, матеріально-технічною базою цієї організаційної автономії стали комп'ютерні мережі. У цьому розумінні Інтернет з початку був творіння техномеритократичної культури; потім він став основою власного технологічного вдосконалення завдяки вихідним даним, які надавала хакерівська культура, взаємодіючи в Інтернеті. Особливі цінності та соціальну організацію хакерівської культури можна краще зрозуміти, розглядаючи процес розвитку руху відкритих кодів як продовження початкового руху за вільне використання програмного забезпечення. До певного етапу відкриті коди були структурним елементом розвитку Інтернету, як я й завважував раніше, оскільки всі провідні технологічні досягнення у ньому повідомлялися університетам і потім ставали спільним знанням завдяки Мережі. Але рух за вільне використання програмного забезпечення як добре продумана дія, що стояла біля витоків руху за відкриті коди, породжувався боротьбою за захист відкритості вихідної програми UNIX.

UNIX була потужною, інноваційною операційною системою, створеною у 1969 р. Кеном Томсоном (Thompson) у Лабораторіях Белла АТТ на основі операційної системи з розділенням часу MULTICS. Інший хакер Белла (а також аспірант Берклі, яким був і Томсон) Дені Рітчі (Ritchie) винайшов нову мову, яку назвав C, для використання в UNIX

Томсона. Вони обоє працювали над цими розробками без спеціальних вказівок із боку Bell Labs. UNIX стала програмним середовищем для всіх типів систем, визволяючи таким чином програмістів від потреби винаходити особливу мову для кожної машини: програмне забезпечення стало переносним, створюючи таким чином умови для спілкування комп'ютерів та кумулятивного комп'ютерного програмування. Коли у 1977 р. АТТ отримала доручення від уряду США на поширення результатів роботи Bell Labs, вона передала UNIX, включаючи її коди, університетам за номінальну плату. У 1977 р. група студентів-комп'ютерників Берклі, на чолі з Біллом Джоєм (Joy) та Чаком Хеллі (Halley), у співробітництві з Кеном Томсоном та Bell Labs, створила Систему поширення програмного забезпечення Берклі – Berkeley Software Distribution (BSD), удосконалену версію UNIX. Аспіранти у галузі комп'ютерних наук, як у США, так і в інших країнах, зробили UNIX своєю улюбленою мовою, використовуючи комп'ютери PDP-11 та VAX. Як описано у розділі I, команда Berkeley UNIX (науково-дослідна група з дослідження комп'ютерних систем) розробила підтримку UNIX для протоколів ARPANET, вирішуючи мережеві проблеми UUCP і створюючи умови для комунікації між ARPANET та Usenet, що призвело до розширення Інтернету.

На початку 1980 рр. існували три комп'ютерні культури, згруповані за типами машин та обраною мовою програмування: культура ARPANET, яка базувалася на машинах DEC PDP-10 й надавала перевагу мові LISP (мова обробки списків); культура UNIX, що використовувала мову C, та культура PC, яка використовувала мікрокомп'ютери та працювала на BASIC, а отже перебувала на значно нижчому технологічному рівні порівнянно з іншими двома культурами. Згодом, за кілька років, ці три культури зазнали принципового технологічно-інституційного потрясіння й наступної трансформації. ARPA вирішила підтримувати розробку операційної системи, яка могла бути єдиною для науково-дослідної спільноти, а більшість університетів, залучених до контрактів з ARPA, не хотіли залежати від DEC та її машин. Результатом цієї дискусії було рішення ARPA підтримати розвиток UNIX як надійної загальної операційної системи, що може працювати на різних машинах. Найпередовішою операційною системою стала BSD, варіант UNIX, розроблений у Берклі для роботи на машинах VAX, із використанням мови C. Між UNIX АТТ та UNIX Берклі відбувалися нескінченні юридичні баталії, оскільки АТТ намагалася довести свої права власності на цю систему, але зрештою вони прийшли до такого стану поінформованості одна про одну, що на

початок 1990-х рр. їхні програми виявилися дуже подібними. У 1994 р. вони досягли юридичного врегулювання, що надало можливість здійснювати вільне поширення UNIX в Інтернеті, поряд з існуючими патентованими програмами на основі UNIX. Однак під час цього процесу група Берклі вичерпала свої ресурси і втратила фінансування.

Цей же процес породив декілька версій BSD (Net BSD, Free BSD, Open BSD), оскільки різні хакерівські групи розробили власне програмне забезпечення у відповідності до традиції UNIX. Прогрес у мікроелектроніці також спричинив перетворення комп'ютерного світу. У 1983 р. мікрочіп 68000 Motorola уможливив розробку мікрокомп'ютерів незрівнянної потужності. Група молодих учених-комп'ютерників зі Стенфорду, доповнена представниками Берклі, зокрема Біллом Джоєм, заснувала Sun Microsystems (для мереж Стенфордського університету). Використовувалася UNIX, яка працювала на мікрочіпах 68000 та дозволила створити цілком прийнятні за вартістю робочі станції. Пізніше їхні машини працювали на системі Solaris – запатентованій версії операційної системи UNIX. Що ж до культури ПК, яку складали програмісти MS-DOS і Mac, то за інформацією Реймонда (Raymond, 1999), їх було набагато більше, ніж користувачів UNIX, представників культури «мережевої нації». Але «народ» DOS/Mac не піднявся до рівня культури самоаналізу. Для цього йому на заваді стала відсутність справді всеохоплюючої мережі, яку можна порівняти з UUCP або Інтернетом. Співпраця хакерів обмежувалося можливістю підключення до мережі. І Реймонд (1999: 21) робить такий висновок: «Головний потік хакерства, що було організовано (чи дезорганізовано) навколо Інтернету та який на цей час значною мірою ідентифікується з технічною культурою UNIX, не турбувався про комерційні послуги. Вони хотіли кращих машин і більше Інтернету, а дешеві 32-бітові ПК реально обіцяли кожному й перше, і друге».

Ключовою вимогою відсунення далі «передової лінії» комп'ютерного світу було нове потужне програмне забезпечення, здатне працювати на всіх типах машин і з'єднуватися з Інтернет-серверами. UNIX забезпечувала спільне середовище для того, щоб передові дослідники могли спілкуватися під час розробки програм для мереж і серверів. І все ж розділення АТТ у 1984 р. дозволило Bell Laboratories заявити про свої юридичні права власності на UNIX. Як говорилося у розділі I, Річард Столлмен, програміст із Лабораторії штучного інтелекту МТІ, взяв на себе й невелику групу співробітників титанічне завдання щодо написання нової системи, породженої UNIX, але такої, що не підпадає під авторське право на UNIX: GNU (що означає «GNU не UNIX»). Столлмен перетворив свої зусилля у політичний хрестовий

похід за право на вільне слово в комп'ютерну еру, створивши Фонд вільного програмного забезпечення (FSF) і проголошуючи принцип вільного спілкування та використання програмного забезпечення як базове право. Він власноруч створив рух за вільне (тобто безкоштовне) програмне забезпечення й став одним із символів хакерівської культури. Проте його політичної відданості було недостатньо для подолання величезних технічних перешкод, з якими він змушений був мати справу при створенні нової операційної системи, рівної UNIX, але відмінної від неї. І хоча його зусилля та зусилля його команди в Інтернеті проклали шлях для майбутнього програмного забезпечення відкритих кодів, його система (HURD) реально не працювала до 1996 р. У будь-якому випадку, це не було результатом його технічних обмежень, оскільки він був (і є) велетом програмування, доказом чого є його видатна редакторська програма *emacs*. Але він не повністю усвідомлював потужність мережі. Лише мережа сотень, тисяч мозків, що працюють у кооперації, зі спонтанним поділом праці та необтяжливою, але ефективною координацією, могла виконати надзвичайне завдання створення операційної системи, здатної справитися зі складністю постійно зростаючої потужності комп'ютерів, що взаємодіють через Інтернет.

Між тим, запатентовані системи UNIX блокували відкрите поширення розробок програмного забезпечення. Групу UNIX у Берклі було розформовано у 1994 р. За цих умов, попри свою менш розвинуту технологію, Microsoft захопила ринок програмного забезпечення операційних систем, бо в неї не було справжньої конкуренції. Альтернатива, яку, на щастя, підтримав Лінус Торвальдс, з'явилася у вигляді операційної системи GNU/Linux, що розвинулася на основі роботи Столлмена, але з принципово іншою методологією. За термінологією Реймонда (1999), переміг «базарний» підхід до програмного забезпечення, коли конструкторські принципи «побудови собору» (як комерційні, так і хакерівські) зазнали поразки. Як описано в розділі I, Лінус Торвальдс, студент Гельсінкського університету, придбав свій перший ПК Intel 386 у 1991 р. і хотів мати для нього операційну систему UNIX. Не маючи коштів, він присвятив декілька місяців розробці власного UNIX – ядра для машин класу 386, використовуючи для його застосування компілятор GCC (для мови C). Він назвав його *Freix*, але адміністратор сервера назвав цю програму *Linux*. Потребуючи допомоги та прагнучи залучити інших приєднатися до розробки, Лінус представив вихідний код програми в Інтернеті й запропонував співробітництво. Він продовжував розробляти вдосконалення, причому досить регулярно. Так само робили сотні

хакерів, які підхопили проект. Оперативні доповнення, широка співпраця та цілковита відкритість інформації дала можливість провести всебічні випробування та перевірки програми, і в 1993 р. Linux стала кращою за запатентовані операційні системи UNIX. Згодом найбільш конкурентоздатними комерційними системами UNIX стали ті, що мали Linux у пакеті, поважаючи при цьому його правила відкритих кодів. Linux широко визнана як одна з найбільш надійних операційних систем, особливо для комп'ютерів, що працюють ув Інтернеті. У 2001 р. у світі було приблизно 30 мільйонів користувачів Linux, і ця цифра зростає. У 2001 р. ряд урядів (зокрема Бразилії, Мексики, Індії, Китаю та Франції) прийняли Linux та підтримали її використання. Зокрема, переважна більшість операційних систем Linux використовується на веб-серверах та у великих комп'ютерах, що обслуговують великі мережі. Отже для більшості окремих користувачів Linux занадто складна для використання і не забезпечує простого інтерфейсу користувача. Однак ніщо в її ядрі чи похідному програмному забезпеченні не виключає розробки прикладних програм, орієнтованих на користувача, які могли б кинути виклик основному ринку Microsoft.

Зазначимо, що основною перешкодою для перетворення Linux у систему для малопотужних комп'ютерів споживача- користувача є відсутність зацікавленості висококваліфікованих комп'ютерних програмістів у такому типі програм. Ось чому орієнтована на користувача комерціалізація Linux, при стійкій повазі до її правил відкритих кодів, виявляється наступним рубежем у розвитку відкритих кодів. Які риси притаманні хакерівській культурі й як вони співвідносяться з розвитком Інтернету? По-перше, вона базується на тому, що я назвав техномеритократичною культурою, яка є, якщо мені буде дозволено скористатися метафорою програмного забезпечення, кодом ядра хакерівської культури.

Отже, усі згадані вище риси можуть бути застосовані й до хакерської культури. Особливо важливою є всеосяжна мета ефективності та технологічної досконалості, бо саме це визначає загальну потребу в спільному використанні та підтриманні відкритості кодів. Як говорить Реймонд, «Аналіз відкритих кодів рівними за здібностями та майстерністю – це єдиний акумулюючий метод досягнення високої надійності та якості». Хоча більшість фахівців погодяться з ним у цьому питанні, точність цього твердження є менш важливою, аніж його вплив на хакерівську культуру: якщо хакери повірять, що саме так воно і є, вони збудують співтовариство навколо відкритих кодів для того, щоб одержати ще кращі результати. Адже вищий рівень виконання, якщо він не

запроваджується інституціями відзнаки та заохочення, вимагає суворого дотримання переліку цінностей, які поєднують радість творчості з авторитетом серед колег. Найвищою в цьому переліку цінностей є свобода. Свобода творити, свобода вільно користуватися всіма наявними знаннями й свобода у поширенні цих знань на власний розсуд, у будь-якій формі та через будь-який канал, що вибирається хакером. До речі, Річард Столлмен збудував свій Фонд вільного програмного забезпечення на цьому принципі свободи, незалежно від якості програмного забезпечення, яке створюється як результат свободи й співпраці. Для більшості інших хакерів свобода є не лише цінністю (технологічна інновація є головною метою, а персональне задоволення від творчості є навіть важливішим за свободу), а й, безумовно, принциповим компонентом їхнього світобачення та їхньої діяльності як хакерів.

Парадоксально, але саме через цей принцип свободи багато хакерів також заявляють про право визначати комерційну долю своїх інновацій. За умови, що не зраджується найважливіший принцип для всіх: відкритий доступ до всієї інформації програми і свобода щодо її модифікації. Свобода поєднується зі співпрацею завдяки традиції культури дарування, що в кінцевому результаті веде до економіки дарування. Хакер розміщує свої пропозиції щодо розробки програмного забезпечення в Мережі, очікуючи зворотної дії. Культура дарування в хакерівському світі відрізняється від інших культур дарування. Престиж, репутація та соціальна повага пов'язані зі значущістю подарунку для співтовариства.

Отже, це не лише очікуване відшкодування виявленої щедрості, а й негайна насолода від того, що кожен побачить майстерність хакера. Окрім того, є також насолода, що міститься у самому предметі подарунку. Він має не лише обмінну цінність, він має також цінність у використанні. Визнання приходить не лише від процесу давання, а й від творення цінного предмету (інноваційного програмного забезпечення). Окрім задоволенням від здобуття певного статусу у співтоваристві, часто в якості атрибуту хакерівської культури визначається внутрішня радість творчості. Вона зближує її зі світом мистецтва і з психологічним збудженням – «драйвом» від процесу творіння, як визначено М.Чіксентміхлем. Перетворення на хакера починається з індивідуального прагнення до творчості, незалежно від організаційного забезпечення цієї творчості. Ось чому хакери є в університетах, старших класах середніх шкіл, у корпоративному бізнесі та серед суспільних маргіналів. У своєму інтелектуальному існуванні вони не залежать від установ, але вони таки залежать від своїх самовизначальних суспільств, які формуються навколо комп'ютерних мереж. У хакерівській культурі є чуття спільноти,

яке ґрунтується на активній участі у співтоваристві, побудованому на традиціях та принципах неформальної суспільної організації. Культури не творяться плинними цінностями. Вони вкорінені в інституціях та організаціях. Така ж організація існує в хакерівській культурі, але вона є неформальною, тобто не перебуває під тиском суспільних інституцій. У співтоваристві Linux, наприклад, є «племінні старійшини» (більшості яких менше 30 років), а верховним авторитетом є Лінус Торвалдс. Вони є утримувачами кожного проекту, наприклад, Лінус володіє ядром Linux та підтримує його, бо він створив його початки.

В інших випадках, є колективна влада і відбувається ротація утримувачів, саме так відбувається у співтоваристві серверів Apache. Співутримувачі допомагають підтримувати підсистеми навколо проектів, які виникли з початкових проектів. Модулярна структура програмного забезпечення Linux дає можливість відбруньковуватися розмаїтим проектам без утрати сумісності. Співрозробники беруть на себе нові проекти з власної ініціативи, тоді як звичайні помічники є тими членами співтовариства, які покликані допомагати у тестуванні та «доведенні» нових програм та обговоренні проблем, що виникають під час їх власної програмної діяльності. Ключовим для співтовариства є уникнення занадто великого «розщеплення», тобто розділення енергії співтовариства на багато різних напрямків роботи. Але це прийнятно, якщо зазнають невдачі всі інші форми розв'язання конфлікту. Зрозуміло, що гроші, офіційні права власності або посада не розглядаються як джерело здобуття авторитету та репутації. Авторитет, який базується на технологічній досконалості або на першому внеску в розробку програми, поважається лише тоді, коли він сприймається таким, що служить «своїм».

Іншими словами, співтовариство сприймає ієрархію майстерності та старшинства тільки впродовж того часу, впродовж якого ця авторитетна особа працює на добробут усього співтовариства, що означає часте виникнення нових племен та їхні протистояння. Але принципові розколи не мають особистісного чи ідеологічного характеру, вони є технологічними. Це не означає, що конфлікти є менш гострими. Технологічні субкультури здатні використовувати всі ресурси, які є в їхньому розпорядженні, для підриву позиції техно-співтовариств – їхніх супротивників. Таким чином головний поділ у світі відкритих кодів – це поділ між традицією BSD та традицією GNU/Linux. Дотримання цих соціальних правил та звичаїв та спонукання до їх дотримання в Мережі має колективний характер. Санкції за недотримання набувають форми відкритого «скандалу», громадського звинувачення і, якщо гріхи є серйозними, виключення зі співтовариства, а отже, із мережі

колективного створення інноваційного програмного продукту. Організаційним фундаментом цієї культури є Інтернет. Хакерівське співтовариство в цілому глобальне та віртуальне. Хоча й існують моменти фізичних зустрічей – вечірки, конференції та ярмарки – взаємодія переважно відбувається в електронному вигляді. Більшість хакерів знають один одного лише за інтернетівським іменем. Не тому, що вони приховують свою особистість. Скоріше, їхня індивідуальність як хакерів виявляється через ім'я, розміщене у Мережі. Хоча вищий ступінь визнання зазвичай асоціюється з визначенням за дійсними іменами, загалом, неформальність та віртуальність є основними рисами хакерівської культури – рисами, які суттєво відрізняють цю культуру від університетської культури та від інших виявів меритократичної культури. Ось чому наукові співробітники АКРА займалися хакерством (творчим програмуванням відкритих кодів) і були творцями Інтернету, але вони не були хакерами в контексті культури.

Є декілька міфів, які супроводжують хакерівську культуру і які варто розвіяти. Один із них – це психологічна маргінальність. Це правда, що існує загальне почуття вищості над всім іншим комп'ютерно безграмотним світом і тенденція спілкування з комп'ютером або з іншими представниками людства за посередництвом комп'ютерів, зосереджуючись винятково на питаннях програмного забезпечення, незрозумілих для решти людства. У цьому можна побачити подібність до світу музики, мистецтва або літератури: постійна спокуса для хакерів перервати свої зв'язки спілкування з суспільством та заглибитися у формальні структури комп'ютерної діяльності. Однак справедливо завважити, що більшість хакерів живе звичайним життям, принаймні, таким же нормальним, як і більшість людей, що не означає обов'язково, що хакери (чи хто-небудь іще) відповідають ідеальному типу нормальності, який відповідає панівній ідеології наших суспільств. Лінус Торвальдс, як і багато інших, є відданим сім'янином, мешкає зі своєю дружиною та дітьми у передмісті Силіконової долини. Справді, якщо ви підете на конференцію хакерів, то побачите багато людей, вдягнених у чорне, деякі з бородами (якщо мають достатній вік, аби їх відростити), а більшість демонструє провокаційні футболки (наприклад, «Випали на собі тавро венчурного капіталу»). Часто можете знайти посилання на їхні знакові, улюблені фільми, залежно від вікової групи: «Зоряні війни», «Матриця»,

«Ворог держави». Але такий фольклор не є притаманним винятково хакерам: він – одне з виражень молодіжної культури тих часів і тих місць, де живуть хакери. Справді, серйозні хакери головним чином існують як хакери он-лайн. Якби постмодернові антрополози опинилися

на зустрічі хакерів та спробували ідентифікувати племенні клани на основі цих символів, вони б загубили суть цієї культури. Тому що, як підкреслює Вейнер (Vauner; 2000), хакерська культура та її внутрішні відмінності пов'язані з ментальними побудовами та технологічними поділами. Інший потужний міф, який часто підтримується самими лідерами хакерівської культури, полягає в тому, що співробітництво, свобода та культура дарування можуть розвиватися лише за умов нової нематеріальної виробничої системи, яка створюється у пост-дефіцитному суспільстві. Відповідно, лише тоді, коли люди задовольнили свої базові потреби, вони можуть дозволити собі присвятити життя інтелектуальній творчості й лише потім діяти в умовах культури дарування. Насправді, це суперечить досвіду хакерів у бідних країнах, таких, як Росія чи Латинська Америка. Наразі саме в ситуації надзвичайної бідності, коли творчі особистості не мають доступу до ресурсів, вони змушені винаходити власні рішення, і вони так і чинять.

Соціальні шляхи інновацій надзвичайно різноманітні, і їх не можна обмежити матеріальними умовами життя. Але що є спільним для хакерівської культури, за всіх соціальних контекстів – так це поштовх до нового відкриття способів спілкування з комп'ютерами та через комп'ютери через розбудову симбіотичної системи людей та комп'ютерів, які взаємодіють ув Інтернеті. Хакерівська культура у своїй суті – це культура зближення людей та їхніх машин у процесі вільної взаємодії. Це культура технологічної творчості, яка ґрунтується на свободі, співробітництві, обопільності та неформальності.

Проте існують і хакерівські субкультури, побудовані на політичних принципах, а також на особистому протесті. Річард Столлмен вважає досягнення технологічної досконалості вторинним щодо визначального принципу безкоштовного програмного забезпечення, що для нього є дуже важливим компонентом свободи слова у Вік інформації. І справді, він був активним учасником руху за свободу слова під час його студентських років у Берклі. Його Фонд вільного програмного забезпечення здійснює захист прав програмістів на результати їхньої роботи та мобілізує співтовариство хакерів на спільні дії для захисту їхнього колективного творіння від зазіхань з боку урядів та корпорацій. Інші хакерівські угруповання сформовані навколо політичних принципів свободи, таких як захист свободи вираження та приватного життя в Інтернеті. Відповідним прикладом є Фондація електронного кордону, створена у 1990 р. Джоном Перрі Барлоу (Barlow) та Мітчем Кейпором (Carog) для боротьби проти урядового контролю за Інтернетом. Вони відіграли важливу роль у масштабній

мобілізації, яка призвела до скасування Акту про пристойність у процесі комунікації у судах США. І Барлоу, і Кейпор символізують цікавий зв'язок між деякими соціальними субкультурами періоду після 1960-х рр. та хакерівською культурою. Люди пам'ятають Барлоу як співця рок-групи Grateful Dead, але він також відноситься до третього покоління власників ранчо з Монтани й зараз чимало свого часу витрачає на подорожі планетою, проповідуючи свободу й Інтернет.

Що ж до Кейпора, окрім того, що він був блискучим програмістом (винайшов Lotus) та заробляв величезні гроші, він був наставником із медитації, який з головою занурився в спіритизм. Інші хакери знаходять себе в «кіберпанкових» героях наукової фантастики. Вони будують власну соціальну автономію на Інтернеті, ведучи боротьбу за збереження своєї свободи, проти можливого втручання влади, зокрема поглинання їхніх Інтернет-сервіс-провайдерів корпоративними ЗМІ. На периферії цієї повстанської хакерівської субкультури виникають крєкери. Більшість із них є особистостями, часто дуже юними, які намагаються утвердитися, маючи при цьому, як правило, обмежені технічні знання.

Інші, такі, як Кевін Мітнік (Mitnik), змішують технологічну кмітливість зі стратегією політичного саботажу, прагнучи спостерігати за світом, який спостерігає за ними. Таку поведінку необхідно відрізнити від кіберзлочинів – здійснення крадіжок через Інтернет із власною вигодою – старого звичаю економічних злочинів, здійснюваних новими технічними засобами. Найбільш політизовані крєкери будують мережі співробітництва та інформації з усіма відповідними пересторогами, часто поширюючи програму шифрувальної технології, яка може дозволити створення таких мереж поза сферою впливу наглядових агентств. Поле битви пересувається з права людей на шифрування (проти уряду) на право людей на дешифрування (проти корпорацій). Домінуючу хакерівську культуру крєкери надзвичайно дратують, оскільки вони заплямовують усе співтовариство печаткою безвідповідальності, що ще й підсилюється ЗМІ. Але на підставі аналітичного прогнозу ми повинні визнати розмаїття світу хакерів, підкреслюючи те, що об'єднує всіх його членів поза ідеологічними розколами та особистою поведінкою: спільна віра у силу комп'ютерної мережі й рішучість у збереженні цієї технологічної сили для загального добра – принаймні для співтовариства хакерів.

Питання для самоконтролю

1. В чому особливості хакерської культури?
2. Роль техноеліт в розвитку суспільства.
3. Еволюція інтернету та першоресурси.

Злобіна О.*

доктор соціологічних наук,
завідувачка відділу соціальної
психології Інституту соціології
НАН України

ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН НАСЕЛЕННЯ НА ТЛІ ВІЙНИ: ВІД МОБІЛІЗАЦІЇ РЕСУРСІВ ДО ПОЛЯРИЗАЦІЇ ОЦІНОК

Збройні конфлікти справляють надзвичайно руйнівний вплив на цивільне населення. Прямий вплив війни – смертність і травми, майже однаково стосується як військових, так і цивільних, відсоток втрат серед яких під час сучасних воєн лише зростає. Не менш руйнівним є вплив війни на психологічний стан населення. Цивільні зазнають психологічної шкоди через безпосередній вплив насильства та руйнувань війни: загрозу смерті чи серйозних поранень себе чи інших осіб, втрату житла, вимушене переселення та розлуку з родиною та друзями. Додаткове навантаження справляють «щоденні стресори»: стресові соціальні та матеріальні умови, які часто викликані або посилені збройними діями. Численні дослідження свідчать, що стресори, пов'язані з війною, спричиняють підвищення рівня психологічного стресу серед цивільного населення. Окремий напрям утворюють дослідження цивільного населення, що було вимушено покинути місця постійного проживання внаслідок загрози смерті або серйозні травми. Це один з ключових напрямів в аналізі руйнівних впливів війни на психологічний стан населення. Характерною ознакою цієї групи, що породжена війною, є процес поступового накопичення стресорів і травм внаслідок нашарування на доміграційний досвід насильства та втрат, дії щоденних стресових факторів, пов'язаних із досвідом переміщення. Як правило, більшість досліджень впливу війни на психологічний стан населення оцінюють стресовий досвід ретро спективно, однак, як показує метааналіз досліджень, проведених у районах, яких торкнулися нестабільність, конфлікт і насильство, існує значна відмінність, у поширеності серед людей депресії та тривоги під час воєн і в повоєнний період [Lim et al., 2022].

Загалом, досліджень, що проводились «під вогнем» («underfire»), не

* Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2023. 343 с.

так багато. Це насамперед дані, що були зібрані під час гарячої фази ізраїльсько-палестинського конфлікту [Besser et al., 2015; Helpman et al., 2015; Greene et al., 2018]. Наразі корпус таких досліджень активно поповнюється в Україні, яка стала полігоном досліджень «underfire». Останнім часом дедалі частіше в іноземних виданнях з'являються статті, що є, переважно, точковими дослідженнями на невеликих вибірках. Серед них можна відмітити дослідження динаміки стану психічного здоров'я українських цивільних і професійних учасників бойових дій: напочатку російського вторгнення [Pavlova et al., 2022; Xu, et al., 2023] та через шість місяців війни [Kurapov et al., 2023a]. Здійснювалися також дослідження психологічного стану українців під час війни в контексті крос-культурних порівнянь [Chudzicka-Czupala et al., 2023], дослідження стресових станів окремих соціально-демографічних груп, таких як батьки неповнолітніх дітей [Karatzias et al., 2023] або університетська спільнота [Kurapov et al., 2023b, Pavlenko et al., 2023]. Загалом дослідження такого типу проводяться он-лайн і мають подібні обмеження: вибірка не є випадковою й не може бути репрезентативною для територій, на яких розгортається збройний конфлікт; обмежена участь чоловіків, наприклад, в Ізраїлі чоловіки були недоступні через участь у військових діях [Besser et al., 2015]. Однак їх перевагою є можливість зафіксувати безпосередній досвід цивільних осіб, які перебувають під загрозою, у режимі реального часу.

Дослідники сконцентровані на фіксації психологічних станів у різних соціодемографічних груп у момент реальної дії стресорів, а не постфактум. Одним із найбільш складних моментів у дослідженнях «underfire» є відсутність достовірних даних про те, якими були показники психологічного стану населення перед початком війни, що ускладнює оцінку «доданого» ефекту воєнних стресорів. Фактично лише порівняння даних, отриманих «до» і «після» початку повномасштабного вторгнення, створює надійне підґрунтя для подальшої оцінки динаміки психологічного стану населення. Загалом дослідження, у яких фіксуються показники психологічного стану населення, проводяться в Україні різними соціологічними центрами. Проблемою є не стільки відсутність даних, скільки їх розрізненість. Ми спробуємо виокремити ті дослідження, що мають повторюваний характер і можуть дати уявлення про динаміку психоемоційних станів під час війни і порівняти їх результати з даними Інституту соціології. Почнемо з відомої і тривалої серії вимірювань Київського міжнародного інституту соціології, присвячених тому, наскільки щасливими почуваються українці. Результати, отримані під час війни, самі автори визначили як парадоксальні. За даними КМІС, напередодні вторгнення у грудні 2021 р. 71% українців вважали себе

щасливими, а 15%, навпаки, не вважали себе такими. Однак більше року війни практично не вплинули на цю картину. У травні 2023р. співвідношення щасливих і нещасливих становило 70% проти 16%. Водночас, як зазначається у прес-релізі, присвяченому викладу результатів дослідження, переважна більшість населення пережила вплив таких негативних наслідків війни, що раціонально важко поєднати з почуттям себе щасливими. Зокрема, 78% стикалися з пораненням або загибеллю принаймні когось з родичів чи друзів [Київський міжнародний інститут соціології, 2023].

Коментуючи ці результати, В. Паніотто наводить кілька можливих пояснень, звертаючи увагу на те, що в умовах війни значно знижується рівень домагань і це певним чином компенсує негаразди, що переживають люди. Окрім негативних факторів, таких як погіршення матеріальних умов життя, розлуки зі своїми сім'ями, є і фактори позитивні – зростання згуртованості суспільства, взаємопідтримки, покращення соціально-психологічного клімату [Київський міжнародний інститут соціології, 2023]. До цих міркувань варто додати, що саме переживання щастя може розглядатися в різних контекстах. Зокрема, за М. Селігманом, воно може на різних рівнях означати: 1–приємне життя, тобто життя, в якому успішно розвиваються позитивні емоції про сьогодення, минуле та майбутнє; 2 – хороше життя, яке ґрунтується на використанні своїх сильних сторін для отримання великого задоволення (за рахунок занять, які нам подобаються) в основних сферах вашого життя; 3 – осмислене життя, яке потребує використання своїх сильних сторін і переваг на службі чогось набагато більшого, ніж потреби самої людини [Seligman, 2002, p. 249].

Вочевидь, застосовуючи лише просту фіксацію самооцінки респондентами свого почуття, важко визначити, про яке саме розуміння щастя йдеться. Проте суто з соціологічної точки зору, варто, на нашу думку, розширити коло чинників, що можуть братися до уваги в трактовці отриманих даних. Якщо подивитися на результати досліджень КМІСу в тривалій перспективі, можна помітити, що принаймні частка тих, хто вважає себе нещасливими, коливається дуже слабо і протягом 20 останніх років знаходиться біля позначки 20%. І дійсно, з точки зору дії зовнішніх чинників, які впливають на самооцінку людиною себе як щасливої чи нещасливої, насамперед спадає на думку багатofакторність, яку ми не можемо зафіксувати, і маємо обмежитися лише кінцевою констатацією почуття самою людиною. Проте, можливо, можна просунути трохи далі, якщо перенести увагу на чинники внутрішні, які визначають відповідне сприйняття. У цьому сенсі

видається перспективним звернутися до диспозиційної теорії і, зокрема, до досліджень диспозиційного оптимізму. Згідно з М. Шайєром і Ч. Карвером [2018] диспозиційний оптимізм – це відносно стабільне, узагальнене очікування того, що позитивні результати матимуть місце у важливих сферах життя. Застосування саме такого підходу має суттєві переваги саме для пояснення поведінки в ситуаціях багатofакторних впливів. На відміну від однозначних моментів, щодо яких у нас є впевненість, контекст очікувань охоплює найрізноманітніші життєві обставини. Відповідно виробляється внутрішня готовність сприймати майбутнє в позитивному чи негативному ключі, що фактично і сприяло формуванню концепту узагальненого диспозиційного оптимізму, який описує стійку властивість особистості. Для оцінки цієї орієнтації застосовують тест життєвої орієнтації, короткий варіант якого [Scheier et al., 1994] було використано нами для оцінки вираженості цієї властивості у населення України. Оригінальна шкала містить лише 6 елементів, які оцінюються (разом із 4 елементами-заповнювачами), тому її стислість є важливою перевагою у разі масового опитування. Як і стосовно інших особистісних якостей, слід мати на увазі, що існують різні точки зору на те, маємо ми одну чи дві різні властивості.

Деякі дослідники припускають, що оптимізм і песимізм можуть відображати два взаємопов'язані, але окремі виміри [Kubansky et al., 2004]. Однак у переважній більшості існуючих досліджень оптимізм і песимізм розглядаються як біполярні за своєю природою. Відповідно результати вимірювань можна розташувати на уявному континуумі, на крайніх точках якого будуть радикальні оптимісти та песимісти, проте у більшості людей спостерігатиметься якість поєднання цих орієнтацій. Розгляд диспозиційного оптимізму як риси особистості передбачає певний рівень стабільності її вираженості в часі. Зокрема, у дослідженнях підтверджено, що оптимізм може повільно підвищуватися від раннього до пізнішого періоду життя, але водночас може бути підірваний подіями дуже негативного характеру [Scheier & Carver, 2018].

Водночас надійність вимірювань виявилася високою навіть протягом десятирічного періоду [Matthews et al., 2004]. У 2022 р. коротку версію тесту диспозиційного оптимізму було адаптовано до української популяції та отримано оцінки основних статистичних параметрів для всієї вибірки, а також для підвбірок чоловіків та жінок [Лукова, 2023]. Цей інструментарій було використано і в дослідженні Інституту соціології. Попри суттєві відмінності у вибірці, що в дослідженні Лукової охоплювала 315 підлітків (12–15 років) та 206 дорослих (18–70 років), а в нашому дослідженні включала лише

респондентів віком від 18 років, не було зафіксовано статистично значущих відмінностей середніх оцінок диспозиційного оптимізму за вибірками в цілому. Середнє значення в дослідженні Лукової становило 15,6, а в нашому – 15,31 бала.

Ці результати добре підтверджують високий рівень диспозиційного оптимізму серед населення і дають підстави розширити перелік тих чинників, що зазвичай використовують соціологи в оцінці психоемоційного стану населення. Зокрема, якщо повернутися до даних КМІС щодо почуття себе щасливими, що притаманне 70% українців, і порівняти це з результатами відповідей на шкалу оптимізму в нашому дослідженні, можна помітити їхню узгодженість, особливо зважаючи на те, що дані збиралися практично в той самий час. Аналіз відмінностей у соціодемографічних групах підтвердив, що рівень диспозиційного оптимізму нижче у молодшій віковій групі, що узгоджується з більшістю результатів інших досліджень. Як показали в своєму огляді Шайер і Карвер [2018], оптимізм може повільно підвищуватися від раннього до пізнішого періоду життя.

Щодо гендерних відмінностей, то вони мають різну спрямованість. У деяких дослідженнях фіксується більш високий рівень диспозиційного оптимізму серед чоловіків, у деяких – серед жінок. Зокрема, Лукова [2023] зафіксувала хоча й незначний, але статистично значуще вищий рівень диспозиційного оптимізму серед чоловіків. Однак варто розуміти, що диспозиційний оптимізм не є безпосередньо показником афективного благополуччя. Очікування позитивного майбутнього створює важливий фон емоційних переживань, але саме воно не є переживанням. Зокрема, це підтвердилось і в процесі валідації шкали диспозиційного оптимізму. Для оцінки конструктивної валідності шкали використовувалась серед інших методик шкала позитивних і негативних переживань SPANE [Diener et al., 2010].

Показники позитивних і негативних переживань виявили лише помірні, хоча й статистично значущі кореляції з диспозиційним оптимізмом [Лукова, 2023, с. 52]. Надалі звернемося саме до теми емоційних переживань і спробуємо показати, які щодо майбутнього. Напередодні початку війни у 2021 р. вийшла друком стаття, що узагальнила усі дослідження Інституту соціології, які протягом 30 років незалежності стосувалися цієї теми [Злобіна, 2021]. На тлі війни Інститут продовжував дослідження з застосуванням того самого інструментарію, що дає можливість простежити ті зміни, які відбуваються в психоемоційному стані населення зараз. Водночас цієї теми торкалися й інші соціологічні центри, що сприяє триангуляції

наших даних і формулюванню більш обґрунтованих висновків. На жаль, запитання щодо емоційного стану населення задавалися різними центрами в різних формулюваннях, а заміри часто мали точковий характер, тобто фіксували ситуацію лише тут і тепер.

Для того, щоб побачити динаміку психоемоційного стану населення на тлі війни, потрібно було обрати дослідження, в якому той самий інструментарій повторювався принаймні кілька разів, включаючи довоєнний та воєнний періоди. Лише за таких умов можна порівняти те, які переживання пов'язували респонденти з Україною напередодні війни, і як картина змінилася під час війни. Таким вимогам відповідають дані соціологічної групи «Рейтинг», зібрані з інтервалом рік у серпні 2021, 2022 і 2023 рр.⁵ Дослідження відрізнялися як масштабами охопленої аудиторії, так і методами збору даних, два з них були репрезентативними, а в третьому вибірка була випадкова [Соціологічна група «Рейтинг», 2021, 2022, 2023]. Однак за браком абсолютно повторюваних замірів, що, насправді, стало реально неможливим під час війни, ми використаємо дані групи «Рейтинг» для фіксації певних тенденцій у змінах психоемоційного стану населення.

Як індикатор психоемоційного стану у трьох опитуваннях було використано запитання «Які дві емоції Ви відчуваєте, думаючи про Україну?». Респондентам пропонувалося обрати дві емоції зі списку, який включав три позитивні емоції – гордість, радість і зацікавленість та чотири негативні емоції – сум, страх, гнів, сором. Крім того, для фіксації відсутності емоцій до списку було додано байдужість. Респонденти могли також назвати власну емоцію. У доступних нам матеріалах за результатами досліджень вибір саме цих емоцій ніяк не коментувався, але довільність формування списку емоцій є типовим «слабким місцем» навіть академічних розвідок, оскільки існують принаймні кілька різних теорій, які обґрунтовують перелік базисних емоцій.

За П. Екманом, їх шість – гнів, страх, відраза, подив, сум і радість; за К. Ізардом, десять – цікавість, радість, здивування, гнів, горе, відраза, зневага, страх, сором та вина; за Р. Плутчиком, чотири пари – гнів проти страху, схвалення проти відрази, радість проти зневіри, очікування проти подиву. Як бачимо, у списку, який пропонувався респондентам, є емоції, які потрапляють у наведені варіанти базисних емоцій – радість, гнів, страх, сором, цікавість. Проте гордість – взагалі не емоція, а доволі складне почуття. Однак те, що воно було додано до списку емоцій, загалом зрозуміло, оскільки вперше це питання було використано в дослідженні «Портрет покоління незалежності», а отже, фокус дослідницької уваги був зосереджений на ідентичності ровесників

незалежності. Це згодом стало значною перевагою застосування в дослідженнях саме цієї конфігурації почуттів, оскільки дало можливість робити деякі припущення щодо змін ідентичності на тлі війни. Слід також мати на увазі, що відповіді на це питання не фіксували безпосередні переживання, а тільки рефлексію респондентів щодо їхнього ставлення до України. Причому ця рефлексія була штучно обмежена не лише пропонованим переліком емоцій, а й необхідністю обрати лише дві з них. Тому, насправді, найбільше, що може в даному випадку дати кількісник, це уявлення про те, як викладає палітра ставлення населення до країни з точки зору наповнення позитивними чи негативними емоційними маркерами. Для цього, зазвичай/здебільшого, використовують показник балансу позитивних і негативних переживань. Отже, напередодні війни у серпні 2021 р. не було виявлено якогось одного системоутворювального психологічного маркера, жодна емоція не акцентувалась більшістю опитаних. Співвідношення виборів позитивних і негативних переживань був більш-менш збалансованим. Позитивні емоції – гордість, радість і зацікавленість відмітили 69% опитаних, негативні – сум, сором і страх – 71%. До того ж, гнів і байдужість явно мали периферійний характер, оскільки їх обрали лише по 5% опитаних.

Однак через рік картина стає іншою та віддзеркалює зміни, які відбулися після початку війни. З'являється чітке системоутворювальне почуття – гордість за Україну, що зазначили 75% опитаних, натомість його антипод – сором, майже зникає з палітри почуттів (його обрали лише 2%). Так само зникає й почуття байдужості. Баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій радикально змінюється і становить 113% проти 42%. В основі цих трансформацій насамперед перегляд населенням оцінки спроможності України відбити напад РФ. Якщо напередодні вторгнення у лютому 2022 р. були абсолютно впевнені в тому, що це можливо, 28% опитаних, то вже з початку березня і до моменту проведення опитування у серпні таку думку постійно підтримувало близько 70% [Соціологічна група «Рейтинг», 2022, слайд 7]. До того ж, звернення до хронології російського вторгнення в Україну за серпень 2022 р. показує, що об'єктивно можна було говорити про деяке підґрунтя для зміцнення позитивних очікувань, тому що напередодні опитування ЗСУ знищили четвертий та останній міст на Херсонщині, через який РФ перекидала техніку [Хронологія російського вторгнення, 2023].

Отже, ми знову повертаємось до теми очікувань, причому водночас як диспозиційних, так і ситуативних. У серпні 2023 р. загальним трендом залишається домінуюча роль гордості серед почуттів населення до України, однак вираженість решти позитивних

емоцій послабилася, а вираженість емоцій негативних посилилася. Відповідно змінився і баланс позитивних і негативних (без гніву) емоцій, який наразі становить 90% проти 67%.

Зважаючи на помітне зростання гніву з 5% до 13% можна говорити про поступове погіршення психоемоційного стану населення. У звіті про це дослідження показано як змінюються конфігурації обраних емоцій у трьох групах: у населення, яке не виїжджало або повернулося на місце свого постійного проживання в Україні, серед внутрішньо переміщених осіб і серед вимушено переміщених осіб за кордоном. Остання група виявилася найбільш вразливою, в ній почували сум 60% опитаних, проти 40% у двох інших групах [Соціологічна група «Рейтинг», 2023, слайд 10]. Водночас саме ця група має найнижчі показники позитивних очікувань щодо майбутнього України. Зокрема, відповідаючи на запитання «Що очікує Україну в найближчі 5 років більше: застій чи розвиток?», респонденти цієї групи оцінили майбутні перспективи середнім значенням 0,7 (за шкалою від -3 «застій» до +3 – «розвиток»).

Натомість середнє значення в групі внутрішньо переміщених осіб усередині країни становило 0,9, а серед населення, яке не виїжджало або вже повернулося додому – середнє значення дорівнювало 1. Очевидно, конкретні емоційні стани більш мінливі й ситуативно змінюються під впливом як очікувань, що справджуються, так і під впливом розчарувань. Водночас більш узагальнююче переживання, яким є гордість за Україну, стійкіше, пов'язане з певними особистісними трансформаціями і є одним з внутрішніх психологічних ресурсів спротиву негативним зовнішнім впливам.

Аналізуючи ці дані, слід відмітити кілька важливих моментів. По-перше, у почуттях щодо себе після початку війни не відбулося формування системоутворювального елемента, хоча почуття гордості також посилювалося, що свідчить про зміцнення самоповаги – певного внутрішнього ресурсу для протидії зовнішнім стресорам. Зокрема, у ставленні до України й у ставленні до себе на тлі війни зросло почуття зацікавленості, що також є природною емоційною реакцією на зміни ситуації. По-друге, цікаві відмінності стосувалися балансу позитивних і негативних переживань. Перед війною цей баланс у почуттях до себе був виразно позитивний – гордість, радість і зацікавленість відмітили 92% опитаних, – сум, сором і страх – лише 42%⁷. Натомість у почуттях щодо країни фіксувався певний паритет позитиву і негативу. Однак 2022 р. позитивне сприйняття країни значно підсилювалося, а баланс позитиву й негативу в емоційному сприйнятті себе змінився незначно і

становив 86% проти 50%. По-третє, наведені дані щодо зв'язку ставлення до себе і до України в розрізі соціодемографічних характеристик показали, що ці впливи були подібними. Зокрема, почуття гордості й радості як стосовно України, так і стосовно себе було вище в молодших вікових групах і нижче серед тих, хто відносив себе до бідних. Водночас люди з меншими доходами гостріше відчували сум і страх, знову ж таки як щодо себе, так і щодо України [Соціологічна група «Рейтинг», 2022, слайди 13–14]. Отже, вік і рівень матеріального благополуччя є важливими чинниками підсилення позитивних і зменшення негативних емоційних оцінок реальності. Ми доволі ретельно представили дані соціологічної групи «Рейтинг», щоб мати більш об'ємну картину змін у психоемоційному стані населення, що відбуваються під час війни.

Тепер розглянемо дані, які описують динаміку змін очікувань настроїв та емоційних станів, отримані в дослідженнях, здійснюваних Інститутом соціології. Оскільки у фокусі нашої уваги те, що переживає суспільство під час війни, до аналізу залучатимуться дані моніторингу, починаючи з 2014 р., коли війна фактично розпочалася, але тривала у фазі гібридної. Насамперед привертає увагу суттєва зміна в загальному сприйнятті найближчого майбутнього, яка відбулася у масо вій свідомості на тлі війни.

Окремим питанням, що в дослідженнях Інституту присутнє починаючи з середини 1990-х, є аналіз трендів емоційних трансформацій. Від початку 2000-х у моніторингу Інституту соціології з'явилися індикатори, що фіксували емоційне сприйняття ситуації в контексті очікувань щодо майбутнього. Респондентів просили відповісти на запитання про почуття, які виникають у них, коли вони думають про майбутнє України і про власне майбутнє. До того ж, маємо розуміти, що зміщення уваги з емоційних оцінок теперішнього на майбутнє створює інший кут зору на психоемоційні стани, оскільки ті самі почуття залежно від часового контексту набувають різної ваги. Байдужість щодо теперішнього почуття значно більш раціональне, ніж байдужість щодо майбутнього, так само і тривоги чи страхи в теперішньому більш реальні, а отже, менш виражені в оцінках респондентів, ніж коли вони оцінюються як очікування уявних загроз майбутньому. У переліку наданих для вибору варіантів опису переживань щодо майбутнього в моніторингу було представлено низку парних категорій, які розташовувались на протилежних полюсах континууму емоційних станів. Найбільш узагальнююча пара – оптимізм – песимізм представляла інтегральну характеристику емоційно-

психологічного стану, що фіксує не окреме переживання, а певний умонастрій, що водночас виражає позитивне чи негативне ставлення до теперішнього і відповідні очікування щодо майбутнього. Оптимізм і песимізм є протилежними модальностями світосприйняття, які фіксують його позитивне або негативне емоційне забарвлення. За Селігманом, оптимізм можна розглядати як стиль мислення, за якого людина вважає невдачі випадковими і непостійними, а гарні події – закономірними й природними, а песимізм – як стиль мислення, що ґрунтується на протилежних тезах [Seligman, 2002].

Водночас йдеться про специфічні настанови щодо сприйняття майбутнього, які на рівні почуттів набувають форми іншої пари категорій – надії та тривоги. Почуття надії визначається як позитивний емоційний стан, що пов'язаний з очікуванням задоволення потреб. Парною категорією виступає в такому контексті безвихідь – сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного вирішення. Переживання надії блокує переживання безвиході, оскільки пов'язано зі сприйняттям невдач як тимчасових, таких, що продюзовані специфічними умовами окремої ситуації. Відповідно переживання безвиході обмежується в часі й просторі і залишається ознакою конкретної ситуації, а не загального стану речей. Почуття упевненості характеризує психічний стан людини, який свідчить про наявність віри та переконань і проявляється у формі: 1 – впевненості, що передає почуття внутрішньої сили та правоти; 2 – впевненої поведінки, що демонструє силу і впевненість у своїй позиції; та 3 – рішучості, яка фіксує здатність впевнено приймати рішення. Натомість розгубленість – це психічний стан, що описує протилежні характеристики суб'єкта – внутрішню слабкість, невпевненість і нездатність приймати рішення. Бінарна опозиція «інтерес – байдужість» описує стан зацікавленості – незацікавленості. Інтерес визначають як позитивний емоційний процес, пов'язаний з потребою пізнати щось нове про об'єкт інтересу, натомість байдужість – це стан абсолютної незацікавленості, який спричиняє апатію. Стан байдужості не є негативно зафарбованим сам по собі, але провокує згортання поведінкової активності.

Окрім цих індикаторів, для підсилення позитивного й негативного спектра переживань до переліку було додано базові емоції радості й страху. Свого часу і сам показник психоемоційних станів, і пропонувані перелік індикаторів, задумувались авторами інструментарію як основа для оцінки поведінкової активності населення. Можна було очікувати, що зростання оптимізму, упевненості, надії та інтересу утворюють підґрунтя для підсилення активності, а зростання байдужості, песимізму, розгубленості та безвиході суттєво її гальмують.

Однак, попри мінливість емоційних станів, у цілому рухливість загальної конфігурації переживань виявилась помірною. Найбільше коливались якраз очікування щодо майбутнього – зростання надій супроводжувалось зменшенням тривоги і навпаки, причому ці сплески, як правило, синхронізувалися з виборчими компаніями. Однак перехід суспільства з мирного стану у воєнний супроводжував ся суттєвими зрушеннями звичної динаміки, емоційна складова стала важливим ресурсом підтримки психологічної стійкості населення.

На жаль, у 2022 р. ми не змогли здійснити заміри цього показника, а у 2023 р. відповідні дані були отримані не в межах моніторингу, а в ході онлайн- опитування. Відтак, попри відмінності у зборі даних, порівняння результатів 2023 р. із тим, що ми спостерігали до цього, може бути зроблено принаймні щодо фіксації тенденцій змін. Картина 2023 р. відрізняється від того, що було зафіксовано у 2021 р. доволі помітно. Тенденцією, яка проглядається вельми чітко, є загальне посилення позитивних переживань. Високий рівень надії та оптимізму забезпечує психологічну стійкість населення, яке в перспективі бачить завершення війни. Більше чверті опитаних почувають впевненість та інтерес, коли думають про майбутнє України. У загальному балансі позитивні почуття більш як удвічі переважають негативні.

Загальне сприйняття картини світу «під час війни» стало не гіршим, а кращим порівняно з тим, яке було «до війни». Причому це відбулося в усіх компонентах, за якими оцінюва лось сучасне життя. І сприяв цьому саме перехід з ситуації невизначеності в екстремальну ситуацію. Попри всі її проблемні моменти вона надала життю чіткі орієнтири, які створили нове підґрунтя для формування оцінок. Зокрема, покращилася оцінка безпеки, частка тих, хто вважав життя небезпечним, попри реальність можливих небезпек, зменшилась з січня 2021 до травня 2022 р. на 10% (з 66% до 55,6%). Проте важливою ознакою змін у цьому блоці була відсутність помітних зрушень на позитивному полюсі оцінок, хоча загалом зміни в оцінці усіх індикаторів, окрім оцінки життя як простого, виявилися статистично значущими. Загалом варто розуміти, що між полярними характеристиками завжди розташовується частина респондентів, яка обирає варіант відповіді «важко сказати».

Саме ця група збільшилася в ситуації, коли на зміну уявній небезпеці, що лякала на тлі очікувань можливої війни прийшла реальна. Життя не стало безпечнішим, але оцінка реальних загроз виявилася більш стриманою, особливо зважаючи на те, що йдеться про заміри, зроблені в травні, коли перший шок війни був певною мірою подоланий, стало зрозуміло, що бліцкриг не відбувся і ситуація певним чином

стабілізувалася. Іншою була картина в блоці раціональних і діяльнісних оцінок, який мав продемонструвати динаміку змін у когнітивному та поведінковому вимірах. Наразі змінилися показники на обох полюсах, причому вектор розвитку отримав чіткий орієнтир – рух до закінчення війни. Відповідно оцінка усіх складових блоку набула нового сенсу. Насамперед відмітимо зміну когнітивних оцінок, що визначали сприйняття респондентами життя як розумного та правильного. Напередодні війни майже половина оцінок була сконцентрована навколо негативного полюсу – 48,2% вважали життя нерозумним, 50% – неправильним.

Однак на тлі війни вважати життя у країні, що намагається протистояти агресору, нерозумним і неправильним, було не надто логічним. Тому очікувано тут спостерігалось радикальне падіння негативу, нерозумним назвали життя лише 17,1%, неправильним – 19,5%. Оцінки життя в площині прогресивне – консервативне та будівничче – руйнівне, здавалося б, не надто показові індикатори для часів руйнувань і знищень, які несе з собою війна. Але й тут спостерігалось посилення позитиву і зменшення негативу. Особливо це є помітним саме в сприйнятті життя як руйнівного. До війни таку характеристику давали йому 46,5% респондентів, а в травні 2022 р. так відповіли вдвічі менше – 18,9%. Попри реальне руйнування мирного життя населення намагалось максимально зберегти своє існування в кордонах нормальності, сподіваючись на відродження, що, очевидно, і вплинуло на посилення сприйняття його як будівничого (з 23,9% до 36,5%). Зміни життя під впливом війни прямо впливали на актуалізацію запиту на особистісну активність. Якщо перед війною третина населення оцінювало життя як активне, третина – як пасивне, а решта вагалася між цими оцінками, то після початку війни кількість тих, хто вважав життя активним, зросла з 31,6% до 52,7%, і приблизно настільки ж зменшилась кількість тих, хто сприймав його як пасивне – з 35,4% до 13,9%.

Отже, можна констатувати, що війна мобілізувала активність населення, яка, безумовно, набувала різних форм, але потребувала поведінкових змін. Блок моральності охоплював два типи індикаторів, які умовно репрезентували оцінку життя в координатах правди та справедливості. Загалом усі індикатори цього блоку на ґрунті почуття справедливості боротьби проти агресора суттєво втратили на негативному полюсі й зміцніли на позитивному. Оцінка життя як гідного посилилася з 18,2% до 44%, людяним стали вважати життя 57,3% проти 21,6%. Боротьба за захист життя і свободи відбилася в сприйнятті життя як вільного. Таку оцінку у травні 2022 р. підтримало 58% респондентів порівняно з 29,5% у січні 2021 р. Зміни в оцінках правдивості та відвертості життя були на

позитивному полюсі помірнішими, однак і тут спостерігалось зростання майже вдвічі. Правдивим стали вважати життя 32,9% проти 15,8% у першій хвилі опитування, відвертим 34,6% проти 18,5%. Позитивні зрушення відбулися і в емоційному стані населення, однак тут вони були найменшими з усіх блоків. Найбільш радикально, практично дзеркальним чином, змінилося співвідношення оптимістів і песимістів, якщо «до війни» песимістичним вважало життя 49% опитаних, а оптимістів було лише 20%, то на момент повторного опитування оптимістів побільшало до 46,4%, а песимістів залишилося менше 20%. Однак третина респондентів в обох хвилях не обрало ці полярні характеристики.

Загалом, зростання позитивних емоційних оцінок життя та зниження оцінок негативних не змінило балансу емоційних станів, в оцінці життя як радісного чи сумного, щасливого чи нещасливого, веселого чи невеселого негативний полюс обирало більше респондентів. Суттєві позитивні зміни відбулися лише в оцінці життя як цікавого та різноманітного. Якщо перед війною кількість тих, хто обирає індикатори на позитивному та негативному полюсі, була досить близькою і становила близько третини опитаних, то після початку війни майже половина опитаних вважали життя різноманітним (49,3%) і цікавим (46,5%).

Підсумовуючи перехід від довоєнного стану в стан війни, можна було констатувати, що картина світу стала більш виразною завдяки концентрації оцінок на позитивному полюсі, що свідчило про мобілізацію психологічних ресурсів і давало дослідникам підстави говорити про створення підґрунтя тієї психологічної міцності, яку фіксували соціологічні дослідження. І результати третьої хвилі дослідження, проведеного майже через рік після другої, у квітні 2023 р. начебто підтверджували це прогнози. На відміну від радикальних змін між першим і другим замірами, ситуація видавалась доволі стабільною. Статистично значущі зміни фіксувалися переважно синхронно на обох полюсах, причому в усіх випадках на позитивному полюсі оцінок фіксувалося зниження, а на негативному – підвищення.

Оцінки життя як будівничого і оптимістичного збереглися без змін на позитивному полюсі, проте оцінки життя як руйнівного та песимістичного підсилилися на негативному полюсі за рахунок тих, хто раніше коливався з вибором полярності. Тобто реально результати свідчили про погіршення ситуації порівняно з другою хвилею, але зростання негативних оцінок було помірним, його можна було пояснити тривалістю впливу військових стресорів, важкою зимою, яку населення пережило під масованими обстрілами і з постійними перебоями з постачанням електроенергії. До того ж великим психологічним резервом

було очікування постійно підтверджуваного ЗМІ наступу, що у сприйнятті пересічних громадян наближав ситуацію якщо не до остаточної перемоги, то принаймні до суттєвого покращення на фронтах.

Джерела

1. Київський міжнародний інститут соціології. (2023, 7 липня). Самооцінка щастя населенням України до і після широкомасштабного російського вторгнення. Пресреліз. URL : <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1257&page=1>
2. Злобіна, О. (2021). Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 8(22), 360–375.
3. Злобіна, О. Г., Тихонович, В. О. (1996). Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1996.
4. Лукова, С. В. (2023). Валідизація української версії методики диспозиційного оптимізму (lifeorientationtest-revised-lot-r). *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. 1, 47–55.
5. Соціологічна група «Рейтинг» (2021, 19 серпня). Покоління незалежності: цінності та мотивації. URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_08_2021.pdf.
6. Соціологічна група «Рейтинг» (2022, 23 серпня). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf.
7. Соціологічна група «Рейтинг» (2023, 24 серпня). Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України (16–20 серпня 2023). URL : https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf.
8. Хронологія російського вторгнення в Україну (серпень 2022). (2023, 25 серпня). У Вікіпедії. URL : <http://surl.li/lxkde>.
9. Besser, A., Zeigler-Hill, V., Weinberg, M., Pincus, A.L., Neria, Y. (2015). Intrapersonal resilience moderates the association between exposure-severity and PTSD symptoms among civilians exposed to the 2014 Israel–Gaza conflict. *Self and Identity*, 14(1), 1–15.
10. Chudzicka-Czupala, A., Hapon, N., Chiang, S.K., Żywiołek-Szeja, M., Karamushka, L., Lee, C. T., Grabowski, D., Paliga, M., Rosenblat, J. D., McIntyre, R. S., Yi, L. Ch. Depression, anxiety and post-traumatic stress during the 2022 Russo-Ukrainian war, a comparison between populations in Poland, Ukraine, and Taiwan. *PubMed*. Mar 3;13(1):3602.

Питання для самоконтролю

1. Зміни життя українців після початку війни.
2. Життєві орієнтації українців.
3. Поняття психо-емоційного стану.

Стегній О.*

доктор соціологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу методології та методів
соціології Інституту соціології
НАН України, співзасновник
Центру соціальних і маркетингових
досліджень СОЦИС

**АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ПАРАДИГМА ВЕДЕННЯ
СУЧАСНОЇ ВІЙНИ**

На сучасному етапі суспільного розвитку соціальний і природний аспекти життя людини доцільно розглядати як невіддільні: без соціального доволі складно пояснити зміни в навколишньому природному середовищі, а нехтуючи цими змінами, проблематично прогнозувати зміни у соціальному. Оскільки людина є не тільки поведінковим організмом, а й фізико-органічним середовищем, яке в кожен конкретний проміжок часу займає конкретний фізичний простір, необхідно зважати на важливість екологічного аспекту співвідношення між індивідами та їхніми діями [White, Rudy, Gareau, 2016]. Для соціологічного дослідження екологічної проблематики важливим є той факт, що сама діяльність соціальних суб'єктів, спрямована на розв'язання проблем і ліквідацію (мінімізацію) екологічної небезпеки, має не суто «екологічний» характер, а набуває конкретного соціального змісту у формі лобіювання екологічних законопроектів, розроблення екологічних програм і планів, безпосередніх акцій соціального протесту з екологічними вимогами, комунікативних процесів у колах екологічних неурядових організацій та в зеленому русі. Поява парадигми соціології довілля як нетрадиційної соціологічної концепції є свідченням залежності соціологічних парадигм від наукових картин світу і моделей його пізнання.

На противагу антропоцентричній парадигмі, ґрунтованій на винятковості місця людини серед решти земних творінь завдяки притаманній людству культурі, нова екологічна парадигма (НЕР) розглядає людські істоти як єдиний вид серед багатьох інших взаємозалежно залучених у біотичні спільноти, який створив наше

* Стегній, О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2023. №1, 24–41, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.01.24>

соціальне життя. Складні причинно-наслідкові взаємозалежності та наявність зворотних зв'язків у «павутині природи» зумовлюють непередбачувані наслідки в результаті соціальних дій [Millennium Ecosystem, 2003]. Світ є скінченним, тому існують потенційні фізичні й біологічні межі соціальних явищ. Згідно з НЕП, базовою характеристикою людини як виду є її біологічні взаємозв'язки з навколишнім природним середовищем. Тому екосоціологічні дослідження мають спрямовуватися на вивчення здатності людини як особливого виду до виживання у межах певних параметрів екосистеми й за умов її впливу на інші види, що конкурують за ту саму екологічну нішу [Стегній, 2012: сс. 50–51]. Людина має у своєму арсеналі такий потужний засіб адаптації до природного довкілля, як культура, тоді як решта біологічних видів покладаються лише на інстинктивну поведінку.

Однак зазначені розбіжності, з точки зору теоретиків екологічної парадигми, не підносять і не виводять людину за межі динаміки екосистеми. Серед різноманітних форм людської діяльності ведення війни призводить до наймасштабніших екологічних наслідків. За словами британського генерала Роберта Сміта, мілітарні визначення війни як «колективного вбивства заради якоїсь колективної мети» фокусуються на політичних, стратегічних, територіальних і тактичних аспектах [Smith, 2007]. Різноманітні категорії сучасної війни (після 1916 року) є предметом дискусії для дослідників конфліктів [Kaldor, 1999]. Їх важливість для аналізу екологічних наслідків війни полягає у виявленні частоти, масштабі та складності екологічних впливів, які зазвичай асоціюються з різними видами війни.

Аналіз екологічних ефектів ведення сучасної війни в цій статті ґрунтується насамперед на прикладі російсько-української війни, яка триває з 2014 року. Гібридна сутність сучасної війни полягає в переході від симетричної до асиметричної війни шляхом поєднання політичної, економічної, інформаційної та екологічної кампаній. Відбувається мобілізація людей і ресурсів, руйнація частини виробничих потужностей і скорочення національного багатства, зміна геополітичної ситуації, масове поховання загиблих, необхідність переселення постраждалих, інформаційне забезпечення (контрпропагандистське прикриття). За екстремальних умов війни дії спрямовано на руйнування вузлів управління. Відтак державна система органів екологічної політики значною мірою втрачає функції атрибуту організаційної структури інституту екологічної безпеки. Неконтрольованим продуцентом надлишкових соціально-екологічних ризиків стають активні бойові дії на значній території.

Грунтуючись на теоретичних підвалинах НЕП, ведення сучасної війни правомірно розглядати в сенсі ризиків цілеспрямованого впливу соціальних акторів на природне середовище, наслідки якого зазвичай повертаються іншим соціальним суб'єктам і суспільству в цілому у вигляді «віддачі середовища», обсяги та часовий континуум якої важко прогнозувати. Імовірнісні ефекти природного середовища – «ефекти бумерангу» в термінології У. Бека – мають свої закономірності та структури, і в цьому сенсі вони є предметом соціально-екологічного аналізу. Заподіяна під час збройних конфліктів докільню шкода призводить до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після припинення конфліктів і часто заторкує не лише одну державу і не тільки нинішнє покоління. ...

Усі три етапи генерують екологічні наслідки. Підготовка до сучасної війни потребує значних витрат ресурсів, накопичення стратегічних матеріалів, випробування зброї, проведення мілітарного навчання та супутніх активностей. Наслідком інтенсивних тренувань на полігонах є нерозірвані боєприпаси, хімічне забруднення, кратерування ландшафту, знищення рослинності, ерозія ґрунту. Під час бойових дій вивільняються величезні й концентровані потоки енергії, руйнується середовище проживання, відбуваються неконтрольований розподіл награваних ресурсів для фінансування збройних формувань комбатантів, дезорганізація наявних соціально-етичних систем. У повоєнний період даються взнаки інтенсивне забруднення, масоване мінування території, пошкоджені та зруйновані інфраструктурні об'єкти, деградовані ландшафти та екосистемні послуги, соціально-економічне падіння, біженці та довготривалі розлади психічного здоров'я постраждалого населення.

З урахуванням предмета аналізу основна увага приділяється трьом ключовим елементам наведеної таксономічної схеми: військовим, матеріальним засобам та інфраструктурним послугам. Мета цієї публікації – розкрити змістове наповнення сучасної війни як чинника надмірного антропогенного тиску на довкілля. Стрес-тест несної здатності довкілля Згідно з НЕП, зовнішні екологічні обмеження людської діяльності інтерпретуються як соціальні факти, тобто як внутрішні соціальні регулятори суспільного життя. Хоча людські творіння наділені унікальними характеристиками (культура, технології тощо), вони взаємопов'язані з іншими творіннями й залучені до глобальної екосистеми. Людська поведінка перебуває під впливом не тільки соціальних і культурних чинників, а й складної системи зв'язків природи; тому цілеспрямовані соціальні дії мають безліч

непередбачуваних наслідків. Хоча людські творіння діють в біофізичному середовищі нібито незалежно від нього, воно накладає фізичні та біологічні обмеження на людську діяльність. Відтак намагання людей самотужки підвищити несну здатність довкілля не скасовує екологічних законів.

Релевантність соціально-екологічної взаємодії до соціології ґрунтується на тому, що людська популяція залежить у сенсі виживання від біофізичних умов довкілля, а це, своєю чергою, вимагає чіткішого розуміння тих функцій, які природне довкілля виконує щодо людських спільнот. Біофізичне середовище виконує багато важливих функцій для людських популяцій, при цьому можна виокремити три головні функції. Перша – це забезпечення ресурсами, необхідними для життя, включно з повітрям, питною водою, продуктами харчування та матеріалами для величезної кількості речей, необхідних для життя людини. Друга функція пов'язана з виробництвом відходів людської діяльності. Людина виробляє значно більшу кількість та розмаїття їх, ніж будь-які інші біологічні види. Тому природне довкілля має виконувати функцію «стічної канави» або «контейнеру для відходів». При цьому довкілля їх поглинає або перетворює на корисні або, як мінімум, нешкідливі сполуки. Людина, як і решта біологічних видів, потребує місця для свого існування, і природне довкілля забезпечує нас необхідний життєвим простором.

Таким чином, третя функція полягає в забезпеченні «життєвого простору» для людських популяцій. Якщо людина зловживає можливостями природного довкілля щодо виконання зазначених трьох функцій, то виникають «екологічні проблеми» у вигляді забруднення, спустошення ресурсів та перенаселення. Однак довкілля має не просто виконувати ці три функції. Річ у тому, що коли довкілля в певному місці використовують для виконання однієї функції, його здатність виконувати дві інші функції часто послаблюється. При цьому за умов функційної конкуренції незрідка виникають нові, ще складніші екологічні проблеми.

Конкуренція між екологічними функціями особливо простежується між функціями життєвого простору та утилізації відходів, оскільки використання певної території для захоронення відходів зазвичай робить її непридатною для проживання людей. Коли якась територія використовується як звалище сміття або могильник небезпечних відходів, люди не хочають жити поруч з такими місцями. Подібним чином, якщо має місце витік небезпечних матеріалів із звалищ та забруднення ними ґрунту, води чи повітря, цю місцевість вже

неможливо використовувати для отримання питної води або для вирощування сільськогосподарської продукції. Усі популяції організмів, включно з людиною, використовують довкілля принаймні за трьома згаданими призначеннями. Метаболізм вимагає, щоб кожна популяція мала джерело енергії, простір для життєдіяльності та місце для захоронення відходів. Всі біологічні організми створюють навантаження на природне середовище, тим самим змінюючи його здатність підтримувати життєдіяльність, поглинання і перетворення відходів.

Несну здатність (*carrying capacity*) довкілля для певного виду організмів і відповідного способу життя можна визначити як максимально можливе, постійно додаване навантаження, тобто навантаження, незначне перевищення якого може зруйнувати здатність природного середовища підтримувати відповідний біологічний вид [Стегній, 2012: сс. 79–80]. У сучасному глобалізованому світі для низки країн існує можливість обійти проблему перевищення несної здатності своєї території за рахунок «невидимої» несної здатності – тобто тієї, що локалізована в інших країнах. Необхідні для такої держави продукти харчування лише частково надходять з «видимих площ», тобто фактичних земельних угідь, розташованих всередині країни. Натомість значна частина надходить в результаті експорту. Георг Боргстрем ввів поняття «вдавані площі» (*ghost acreages*) для позначення віртуальних площ, потрібних таким державам для забезпечення продуктами харчування свого населення, які вони вимушені імпортувати, покриваючи нестачу своєї несної здатності [Engh, 2020]. Половина зерна, яке закупає Світова продовольча програма ООН для близько 120 млн людей, надходила саме з України. Широкомасштабна війна РФ проти нашої країни спричинила зменшення пропозиції з продажу зерна та зробила його істотно дорожчим по всьому світу, тим самим загрожуючи міжнародній продовольчій безпеці, насамперед країн Африки та Азії. Поняття несної здатності довкілля означає рівень не тільки граничного навантаження на нього, а й виділення «енергії розпаду», тобто удару по розташованим в природному середовищі суб'єктам та інститутам, які ніколи повністю не повернуться до початкового стану.

З цього приводу Вільям Р. Катон влучно зауважив, що «забруднення» не варто розглядати як просту незручність або свідчення несприйнятливості людей індустріального світу до естетичних цінностей, бо насправді це сигнал з екосистеми про «порушення середовища проживання» [Catton, 1982: p. 176]. В умовах сучасної війни

середовище проживання насичується і перенасичується сторонніми предметами і речовинами, які не можуть бути з часом асимільовані до нього. В цьому сенсі сучасна війна означає поступове перетворення природного середовища проживання в штучне, непридатне для життя, з необхідністю постійного догляду і спостереження. Понад те, перевищення несної здатності трансформує середовище з поглинача (нейтралізатора) шкідливих речовин на їх виробника. Як приклад: середовище проживання людини в біосфері в цілому не змогло нейтралізувати ризики, породжені Чорнобильською катастрофою.

Сучасна війна – це також руйнування усталених соціально-біологічних систем, зниження рівня екосистемності суспільства, тобто зменшення самопідтриманості суспільства і збільшення потреби в ресурсах для підтримання екологічної системи в робочому стані. Війна руйнує сформовані метаболічні ланцюжки забезпечення життєдіяльності окремої людини та спільноти, створює ефект пришвидшеного негативного відбору. Одна частина людей гине, зазнає поранень, інша перебуває в стані дистресу або рятується втечею. Водночас реакція українського суспільства на сучасну війну як виняткову ситуацію, що стає історично значущим моментом, вирізняється максимальною мобілізацією «суб'єктності інтеракційних мереж» [Штомпка, 2022, с. 88]. Тоді проявляється вельми потужне почуття згуртованості з найвищим емоційним збудженням, відбувається мобілізація сил та ресурсів, створення мереж допомоги та подальша реабілітація постраждалого населення і природи.

Інформаційні мережі стають підґрунтям, каркасом для організації доставки в зону екологічного ураження продовольства, предметів першої необхідності, медикаментів, а також необхідних фахівців та волонтерів. Фактично йдеться про самоорганізацію громадянського суспільства, яке залежно від характеру і складності нагальних потреб може виконувати роботу з реабілітації постраждалих самостійно або спільно з відповідними державними службами. За умов сучасної війни знання про закономірності поведінки природних і створених людиною систем використовується як екологічна і військово-політична зброя. Звідси руйнування систем водозабезпечення, забруднення рік і водойм, які мають важливе стратегічне значення. Масовані артилерійські та ракетні обстріли з боку окупаційних військ РФ є прикладом цілеспрямованого руйнування систем життєзабезпечення мирного населення з максимально різючим метаболічним ефектом. Знищення численних продовольчих складів, підстанцій енергозабезпечення, систем водопостачання та водовідведення призвело до зниження рівня

екосистемності суспільного організму, збільшення потоку біженців, загального зниження соціального та екологічного капіталу постраждалих територіальних громад.

Ведення сучасної війни призводить до надмірного виробництва сміття (wastes) та мертвих зон (dead areas). Насамперед йдеться про ризикогенне сміття – не знешкоджені мінні поля, зруйновані системи життєзабезпечення, спалені ліси та інші екосистеми. Будь-який вид сміття є нестабільним і нелокалізованим. Внаслідок процесів природного, хімічного і соціального метаболізму сміття або його похідні постійно мігрують, іноді асимілюючись до середовища, а іноді, навпаки, породжуючи нові високо ризикогенні хімічні сполуки. Кількість і характер побутового сміття є важливим індикатором соціального благополуччя. Широкомасштабне знищення будівель, споруд критичної інфраструктури, дезорієнтація соціального життя, руйнування спеціальних служб прибирання та утилізації сміття спричинилися до критичного перевиробництва сміття. Принципово важливо, що соціально-екологічний конфлікт неможливо просто «зупинити». Припинення активних воєнних дій і початок реабілітації певного населеного пункту не означає припинення деградації соціально-екологічних систем з огляду на інерційність цих процесів [Witnessing, 2020].

Військова активність як чинник контамінації довкілля

Військова активність має надзвичайно потужний негативний вплив на структуру та функціонування екосистеми. Пертурбація середовища існування, контамінація природного довкілля неминуче призводять до скорочення популяції та втрати біорізноманіття внаслідок як гострих, так і хронічних ефектів у наземних та водних системах. Міра, якою військова активність може впливати на екосистему та її популяції, що є її складовими, повністю залежить від характеру порушення, чутливості біологічної системи (зокрема, її стійкості) і часового континууму таких впливів [Closmann, 2009]. У цьому випадку військова активність розглядається в широкому значенні й охоплює військове виробництво канцерогенних речовин забруднення довкілля, підготовку військових на полігонах, прямий збройний конфлікт між двома і більше сторонами, ядерну війну.

Сам термін «ведення війни» охоплює етап підготовки (зокрема, військові навчання зі злагодження дій військових формувань, підготовку важкого озброєння та його налагодження), етап мобілізації, фазу збройного зіткнення та супутні активності сторін військових дій

одна проти одної. Передвоєнний період Підготовка до військового конфлікту пов'язана з випробуванням, виробництвом, транспортуванням та розміщенням зброї. На кожному з цих етапів існує потенційна загроза забруднення довкілля.

У контексті ведення війни хімічні речовини можуть бути виготовлені для використання у зброї для ліквідації живої сили противника та/або змінення ландшафту з метою отримання стратегічної тактичної переваги. Вуглеводні хімікати та сполуки металів можуть мати як одномоментний руйнівний і токсичний ефект, так і спадковий ефект, зберігаючись у ґрунті, воді та тканинах тварин упродовж тривалого часу. У довоєнний період виробництво бойових хімічних речовин вимагає особливої уваги через загрозу аварій, розливів та скидання канцерогенних відходів, оскільки технологічний процес може бути вкрай нестабільним. Ці хімікати необхідні для повсякденної військової активності та розроблення перспективних видів озброєння. Більшість хімікатів військового призначення мають високотоксичні властивості й насамперед націлені на особовий склад противника, однак у високих концентраціях також негативно впливають на інших хребетних та деякі водні організми.

Вплив війни на екосистеми не обмежується лише подіями збройного конфлікту, а й може бути пов'язаний з проєктуванням військової інфраструктури та операційним використанням військових навчальних баз. Військова навчальна база є загальною назвою військових об'єктів, де розміщена військова техніка та особовий склад з метою проведення загальновійськового навчання та узгодження тактичних дій. Військові навчальні бази ранжують від невеликих форпостних майданчиків до великих військових містечок. Варіація розмірів та оперативного використання військових навчальних баз зумовлює широкий спектр антропогенних впливів, як за типом, так і за ступенем тяжкості впливу на локальну екосистему. Такі впливи поділяють на дві великі категорії: облаштування таких баз – проєктування та будівництво споруд і полігону, а також їх оперативну діяльність, що передбачає функційне використання самої інфраструктури з відповідним цільовим військовим призначенням конкретного об'єкта [Zentelis, Lindenmayer, 2014].

Вплив на довкілля від будівництва військових інфраструктурних об'єктів залежить від місця їхнього фізичного розташування. Так, будівництво військово-морських портів та верфей передбачає значно більший ризик контамінації прилеглих водойм, ніж розміщення наземної злітно-посадкової смуги, яка може бути розташована за

кілометри від водних ресурсів, оточених буферною зоною природної рослинності. Навіть будівництво аналогічної інфраструктури військових баз, розташованих в різних локаціях, мають різний специфічний вплив на довкілля залежно від особливостей ландшафту та екосистеми, в межах яких вони облаштовані [Gontier, 2007]. Існує кілька загальних впливів, пов'язаних зі здійсненням найскладніших інфраструктурних проєктів військового призначення. Деякі з цих впливів включають деградацію середовища існування, ерозію ґрунту та хімічне забруднення. Ініціальна забудова ділянки вимагає очищення від природної рослинності, зокрема дерев, з подальшою інтенсивною виїмкою ґрунту та його ущільненням. Цей процес змінює природний ландшафт через видалення рослинності та запобігання її можливому відновленню. Знищення рослинності в поєднанні з розкопкою ґрунту збільшує ймовірність ерозії ґрунту та зменшує швидкість інфільтрації води, змінює екологію ландшафту шляхом зміни структури та хімії ґрунту, а також підвищення швидкості стоку води. Хімічне забруднення локальних водних ресурсів може також відбуватися внаслідок збільшення стоку води і перенесення відкладень та хімікатів, пов'язаних зі скиданням відходів (як-от, небезпечних будівельних матеріалів, фарб, розчинників) і випадковими розливами хімічних речовин, насамперед палива та мастила. Зазначені джерела забруднення можуть змінити структуру колонії в околицях військової інфраструктури [Kopel et al., 2015].

Військова інфраструктура та обладнання підлягають суворому контролю їхнього функційного стану, часто в екстремальних умовах, що створює потребу в перманентному обслуговуванні та належному утриманні їх. Обслуговування таких технологічно небезпечних об'єктів призводить до утворення значної кількості канцерогенних відходів, у тому числі важких металів, різноманітних хімічних та паливно-мастильних речовин. Недотримання процедури зберігання або утилізації зазначених відходів може призвести до серйозного забруднення води й деградації середовища існування, що безпосередньо впливає на збереження біорізноманіття. Задokumentовано повідомлення про військові об'єкти, де канцерогенні відходи скидали безпосередньо у відкриті відстійні та випарні ставки, шахти та колодязі [Goldsmith, 2010].

Більшість досліджень екологічних наслідків, пов'язаних з утриманням військової інфраструктури, сфокусовані переважно на діяльності американських баз, тоді як порівняно мало відомо про подібні проблеми в інших юрисдикціях. Багаторазове використання

тренувальних стрільбищ призводить до поступової деградації та контамінації, що пов'язано із значним забрудненням важкими металами, причому найбільшим забруднювачем є свинець. Вивітрювання та окислення свинцевих куль призводить до забруднення ґрунтів, ґрунтових та поверхневих водних джерел. Інші форми бойової підготовки включають використання сучасного озброєння великої потужності, що потребує спеціальних навчальних зон для забезпечення цивільних районів від уражальних чинників вибуху. Цей тип навчальної зброї може призвести до значного пошкодження середовища існування через утворення глибоких кратерів та порушення видового складу в межах ареалу навчань.

Прямий збройний конфлікт

Згідно з Конвенцією про захист цивільного населення під час війни (ухваленою в Женеві 12 серпня 1949 року), заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати, або, як можна очікувати, завдадуть широкої, тривалої та серйозної шкоди природному середовищу. Збройні сили під час військових дій повинні дотримуватися обмежень і принципів, які спрямовані на захист довкілля від широкомасштабної тривалої та серйозної шкоди. Конвенція також забороняє військам спричинити шкоду довкіллю як відплату. Злочини проти довкілля мають своїм родовим об'єктом суспільні відносини, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища, охорону безпечного екологічного стану біосфери. Проте цілком очевидно, що в періоди збройних конфліктів домінує антропогенний, а не екоцентричний погляд на природні ландшафти.

Тому у військовій термінології природні екосистеми розглядають як «місцевість» для позначення конкретного фізичного простору бойових дій. Як наслідок сторони збройного зіткнення часто нехтують цілісністю екосистеми й не докладають належних зусиль для її збереження. Використання об'єктів неживої природи у військових цілях, зокрема спорудження ровів, призводить до руйнування структури ґрунту, а порушення цілісності дерну викликає підвищену ерозію ґрунту. Надмірна і неконтрольована вибірка деревини для побудови великої протяжності укріплень та бліндажів становить загрозу для лісової екосистеми.

Серед різних типів активних бойових дій, які мають помітний вплив на структуру та функції екосистеми, виокремлюють повітряні, морські та наземні військові операції [Lawrence et al., 2015: pp. 444–

446]. Літальні бойові апарати (як гвинтокрили, так і літаки) можуть створювати сплески шуму внаслідок гуркоту звуків реактивних форсажних камер, обертових імпульсів реактивних двигунів. Слухова система багатьох тварин більш чутлива, ніж у людей, тому повітряна військова активність є значним джерелом шумового забруднення і негативно впливає на популяцію диких тварин. Виробництво шуму від військової авіації по-різному впливає на дику природу й має первинний, вторинний та третинний ефекти. Ці наслідки залежать від акустичної тривалості та інтенсивності, можуть мати гострий або хронічний перебіг, призводити як до сублетальних, так і до летальних впливів, що можуть спричинити незворотні пошкодження та позначатися на конкретних біологічних видах. Первинні ефекти можуть включати розрив барабанної перетинки, зсув слухової здатності та слухові маскування сигналу (нездатність ідентифікувати шуми здобичі, хижака або партнерів). Вторинні ефекти належать до фізіологічних впливів, що можуть призвести до перешкод у розмноженні, в пошуку їжі та використанні природного середовища існування диких тварин, які живуть у районах з поширеним авіаційним шумом. Третинні впливи утворюються з комбінації первинних та вторинних ефектів, що може призвести до скорочення популяцій, вимирання видів та деградації середовища існування.

У період повітряної війни численні бомбардування територій, цілком очевидно, спричиняють підвищену смертність диких тварин і знищують природне середовище їхнього існування, і як наслідок, призводять до занепаду локалізованої популяції. Конвенційну зброю десанту поділяють на чотири категорії, які включають: осколково-фугасну, запалювальну зброю, боєприпаси підвищеної потужності та дефоліанти; всі вони можуть руйнувати дику природу та природне середовище існування з різним ступенем тяжкості [Majeed, 2004]. Морський конфлікт має різноманітний спектр впливу на морське середовище. Кораблі були причетні до завезення чужорідних видів в неколонізовані регіони моря за звичайних обставин мирного часу, що досягалось через скидання баластових вод і зведення військово-морських споруд або завезення матеріалів. Так, коричнева деревна змія (*Boiga irregularis*) була завезена на острів Гуам лише у 1949 році після Другої світової війни, найімовірніше, на військовій техніці, яку рятували з Нової Гвінеї через великий порт на острові Манус. [Rodda Savidge, 2007]. Цей вид плазунів згодом вторгся в усі наземні екосистеми Гуама, що призвело до вимірного впливу на локальне біорізноманіття, а саме винищення багатьох видів місцевих

безхребетних.

Під час активних періодів війни морські вибухи та гідроакустичні операції можуть заважати повсякденному життю багатьох водних видів. Якщо на суходолі вибухова хвиля в повітрі не настільки потужна через малу щільність повітря та швидкий резонанс згасання, то у воді ударна хвиля відзначається нищівною силою. Акустична частота, яку використовують дельфіни та кити, збігається з морськими гідролокаторами, які можуть спричинити крововилив у вухо та викидання на берег. Маневрування військових кораблів та підводних човнів Чорноморського флоту РФ, які іноді підходили до берега на відстань до ста метрів, призвело до загибелі десятків тисяч дельфінів лише за перший рік повномасштабного вторгнення в Україну.

Конвенційні військово-морські боєприпаси (як-от глибинні бомби й торпеди) створюють значні підводні вибухи, які можуть спричинити надмірний тиск та осколкові пошкодження для представників підводної фауни поблизу радіуса вибуху. Сучасна наземна війна незрідка змінювала природні ландшафти та впливала на дику природу в різні способи [Lindsell et al., 2011]. Для зменшення кількості листя та покращення видимості противника під час бойових дій використовували гербіциди. З огляду на довготривалу стійкість цих хімікатів у довкіллі це призводило до біонакопичування їх. Часто військові для ведення наземних операцій розташовувались в обмежених ареалах існування ендемічних і близьких до зникнення видів, становлячи потенційну загрозу для цих організмів.

За даними Української природоохоронної групи, 44% найцінніших територій природно-заповідного фонду опинилися в зоні бойових дій, під тимчасовим контролем російських військових або є недоступними для України. Мали місце цілеспрямовані підпали пам'яток дикої природи. Перед загрозою існуванню серед ареалів рідкісних та ендемічних видів і оселищ опинилися цілинні нерозорані степи, крейдяні схили на Донеччині, приморські оселища у південних областях, болота на півночі. Найбільшу небезпеку для структури наземної екосистеми, цілком очевидно, становить сучасна зброя сухопутних військ. Маневри важкої військової техніки, насамперед гусеничних танків, залишили по собі екологічний слід, відчутний навіть через 55 років після завершення Другої світової війни: збільшене ущільнення ґрунту та змінену флору [Prose, Wilshire, 2000]. Численна вибухонебезпечна техніка та засоби ведення наземної війни залишили свій відбиток по всій земній кулі у вигляді великих кратерів, наслідків використання шрапнелі та хімічного забруднення, руйнуючи таким

чином багато екосистем у всій біосфері. Використання наземних мін призвело до загибелі значної кількості ссавців і пошкодження цілісності екосистеми внаслідок знищення рослинності та деградації структури ґрунту [Certini et al., 2013].

Застосовані під час активних наземних бойових дій міни залишили довготривалу спадщину для довкілля і є реальною загрозою навіть через десятиліття після закінчення війни. Найбільший збиток довкіллю в сучасній війні завдає використання військовими надпотужних снарядів та двигунів. Внаслідок детонації ракет та артилерійських снарядів утворюється низка хімічних сполук та значна кількість токсичної органіки, що призводить до окислення поверхневих ґрунтів, деревини та дернини. Під час двох світових війн війська часто знаходили притулок або Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни вели бої у лісистих районах, що призводило до важкого артилерійського вогню в такій місцевості та як наслідок призводило до руйнації локальної екосистеми й пов'язаного з нею біорізноманіття. Спричинені потужним артилерійським обстрілом неглибокі кратери залишаються позбавленими вегетативного росту, тоді як глибокі досягають ґрунтових вод і стають непридатними для колонізації наземними видами рослин [Нуру, 2008]. У російсько-українській війні окупаційні сухопутні війська використовують вибухівку для руйнування гребель і дамб гідроелектростанцій з метою перешкоджання мобільності ЗСУ. У сучасній війні технічне удосконалення гармат призвело до істотного збільшення кутів посилення снарядів, що призводить до глибокого проникнення в ґрунт та утворення відповідних розмірів вирв.

Головним у прогресі артилерії стало збільшення дальності стрільби. Дальнобійність гармат збільшилася настільки, що вони стали вести стрільбу за обрій, по невидимій цілі. В сукупності з неминучим збільшенням розсіювання снарядів це призвело до стрільби не тільки по точних цілях, а й по площах. Останнє виявилось більш типовим для російських реактивних систем залпового вогню та артилерії, коли за наявності достатньої кількості боєкомплектів особливо не переймалися точністю попадання, роблячи акцент на кількості пострілів та уражень якнайбільших територій.

Російсько-українська війна актуалізувала проблему використання неконвенційних видів озброєнь із відповідним додатковим негативним акумулювальним впливом на довкілля. Застосування військовими РФ фосфорних бомб, заборонених Женевською конвенцією як боєприпаси запальної дії, спричинило пожежі на великих площах. При горінні часток білого фосфору утворюється дрібнодисперсний туман фосфорної

кислоти, який суттєво обмежує видимість та має подразнювальну дію на органи дихання та очі. Сполуки фосфору спричиняють тривале забруднення ґрунтів і вод, загибель водних організмів та посилення цвітіння води при потраплянні їх у водойми.

Методами ведення воєнних дій російська окупаційна армія крім безпосередньої шкоди доквіллю здійснює екологічні злочини техногенного спрямування, пов'язані з порушенням екологічної безпеки як для живої природи, так і для людини. До таких злочинів належать радіологічні загрози, хімічні та комплексні техногенні загрози, порушення водопостачання та санітарного стану питної води. В результаті численних пошкоджень об'єктів критичної інфраструктури виникає ризик перевищення несної здатності довкілля [Стегній, 2022].

Загроза ядерного удару

Випробування ядерної зброї в мирний час, а тим паче використання ядерних боеголовочок у воєнний період мають безумовні негативні наслідки для поверхні Землі. Погрози використання «брудної бомби», тактичної ядерної зброї, траєкторії запуску російських крилатих ракет на критичній відстані від енергоблоків українських АЕС, нарешті, призупинення участі РФ у Договорі про стратегічні наступальні озброєння актуалізують небезпеку потенційного ядерного удару. Детонація ядерної боеголовки становить суттєву загрозу для місцевого біорізноманіття, оскільки, на відміну від конвенційної зброї, вивільнена енергія поділяється на три різні категорії: теплову, кінетичну та радіоактивну енергію. Теплові випромінювання від ядерних вибухів призводять до виділення величезної теплової енергії в епіцентрі детонації з температурою над 3000 °С. Термальні викиди за межами зони вибуху можуть опосередковано впливати на прилеглі ліси та рослинність через виникнення та поширення лісових пожеж й тим самим призвести до скорочення популяції та/або зменшення різноманітності місцевої флори та фауни. Надпотужна кінетична енергія вибуху особливо шкодить рослинам, знищуючи значну частину навколишнього рослинного світу та його ініціального відновлення. Під впливом тривалого радіаційного опромінення в місцях випробувань і розроблення ядерної зброї у диких тварин можуть розвиватися хромосомні або генетичні аберації на додаток до зміни генетичної структури популяції.

Прямим негативним екологічним ефектом воєнних дій є «екоцид» – знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або

водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть призвести до порушення харчового ланцюга і збою в екосистемі у майбутньому. Згідно з міжнародним правом, під екоцид підпадають факти цілеспрямованого негативного впливу на природне середовище, в тому числі й під час бойових дій. Особливо тяжкою формою екоциду є воєнний екоцид – порушення екосистем середовища проживання людини в результаті бойових дій, які мають на меті військову і політичну ціль [Machlis, Hanson, 2008]. Випадки «екоциду» поширені у ситуації ведення бойових дій на території заповідного фонду (природних парків, біосферних заповідників). За перший рік повномасштабного вторгнення РФ п'ята частина заповідного фонду України відчула на собі наслідки бойових дій, під загрозою знищення опинилися близько 600 видів фауни та 750 видів флори, зокрема червонокнижні види. Повоєнний вплив на довкілля безпосередньо пов'язаний з утилізацією. Віддалений вплив хімічних речовин зумовлений як їхньою потенційною стійкістю, так і недоліками національних програм утилізації накопиченої зброї.

Після Другої світової війни бойові хімічні речовини, такі як гірчичні гази та миш'якові отрути, упаковували в контейнери і безпосередньо утилізувались в океані, що стало поширеною практикою тогочасного світу [Smith, 2011]. Утилізація таких хімікатів в океані пов'язана з ризиком корозії металевих контейнерів і вимивання хімічної речовини в океан, що може призвести як до локалізованого впливу, так і до більш масштабного поширення бойових хімічних речовин через харчовий ланцюг окремих видів риб. Зокрема було встановлено, що компонент хімічної зброї адамсит постійно присутній у тканинах атлантичної тріски. Виявлений факт демонструє біоампліфікацію¹ та накопичення цієї речовини на вищих трофічних рівнях [Long, 2009]. Однак у цьому дослідженні не враховувалася кількість захоронених на морському дні боєприпасів і контейнерів.

Ампліфікація – збільшення кількості певних фрагментів ДНК шляхом молекулярного клонування, нерів, які можуть повторно призвести до викиду хімікатів у довкілля, оскільки контейнери продовжують руйнуватися внаслідок тривалої корозії. Водночас це дослідження розкриває «логістику» поширення хімічного забруднення різними компонентами екосистеми. Що ж до екологічних ефектів російсько-української війни, то тут громадська думка виокремлює поширення отруйних речовин, знищення заповідних територій та

забруднення водних об'єктів.

Проте найбільшу стурбованість респондентів викликає радіаційне забруднення та наслідки мінування територій, що цілком очевидно пов'язане із небезпекою радіаційного зараження у разі обстрілів атомних станцій та вибухів численних нерозірваних боєприпасів. Повоєнна політика миру та безпеки стикається зі значними викликами гуманітарного та економічного розвитку, пов'язаними із серйозною деградацією екосистемних послуг. У локаціях проведення бойових дій, як правило, істотно скорочується виробництво сільськогосподарської продукції, виробництво енергії та видобуток природних ресурсів, обмежується доступ до питної води, що в результаті ускладнює гуманітарну ситуацію.

У повоєнний період негативний, часто незворотний, вплив війни на екосистеми перешкоджає належному використанню постраждалої території та внеможливіє відновлення попередніх житлових та екологічних умов проживання в короткостроковій перспективі. До повної або часткової втрати житлового фонду додаються наслідки хімічного забруднення, зокрема води, винищення лісів, залишкова радіоактивність та нерозірвані боєприпаси, заміновані поля, що заважає використовувати локальні ресурси для здійсненої реконструкції. Останню слід розглядати як комплексний середньо- та довгостроковий підхід до розв'язання проблем довкілля, охорони здоров'я, економіки постраждалих від війни територій. Після руйнувань, спричинених війною, та наслідків воєнних дій для контамінації довкілля настає період масштабних проєктів реконструкції житла та соціальної інфраструктури, синхронізованих з програмами відновлення «стійкості» постраждалих територій шляхом розмінування, лісовідновлення та всіх супутніх дій, необхідних для рекультивації та відновлення довкілля.

Окремо постає проблема ідентифікації наслідків війни для фізичного простору будівництва, насамперед промислової та житлової забудови у містах, визначення екологічного впливу закупівлі та використання природних ресурсів і матеріалів для реконструкції населених пунктів. Для відбудови зруйнованих територій вкрай нагальною є методологія повоєнної ревіталізації території з контрольованою реконструкцією, узгодженою з локальним відновленням виснажених екосистем [Tortorici, Fiorito, 2017]. Врахування антропоцентричної парадигми ведення сучасної війни є

актуальним для екологічної оцінки збитків, завданих російською агресією. Сучасна європейська методика і порядок обрахунків зазначених збитків ґрунтуються на понятті «екологічної відповідальності» (environmental liability) за шкоду довкіллю, що надає підстави розраховувати розмір не лише збитків, а й компенсаційних коштів, потрібних для відновлення довкілля. Відповідно методика оцінки впливу на довкілля передбачає оцінку обсягу коштів для його відновлення та спроможності надавати екосистемні послуги [Василюк, Ільмінська, 2020].

Натомість в українському законодавстві екологічна шкода визначається за величиною шкоди здоров'ю людини на підставі визначення гранично допустимих концентрацій і скидів. Тому міжнародна компенсація може бути надана лише на компенсацію шкоди здоров'ю конкретної людини, а не довкіллю. У повоєнний період мінімізація ефектів «віддачі середовища» потребує належної інституційної рефлексії щодо відновлення довкілля, яка втілюється у адміністративній спроможності державних природоохоронних інституцій на національному та локальному рівнях забезпечити планування та імплементацію екологічно стійкої реконструкції. Економічні інструменти екологічного управління, включно з відшкодуванням екологічної шкоди, мають бути спрямовані не на отримання доходу шляхом введення екологічного податку, а на зміну екоатрибутивних патернів поведінки. На меті – зміна функційного призначення Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, його перетворення з екстрактивної інституції визискування платежів та штрафів на державного менеджера з природних ресурсів з урахуванням суспільних екологічних інтересів. Висновки Головною соціально-екологічною характеристикою сучасного ведення війни є відсутність межі між миром і війною, відсутність абсолютно безпечних місць, оскільки фактична територія війни стала зоною всеохопного рухливого ризику.

Загальним підсумком сучасної війни є повсюдне і пришвидшене скорочення придатного для життя людей простору, заміщення самопідтримувальних екосистем штучними, які вимагатимуть з часом дедалі більше ресурсів на їх відновлення та підтримання. Через труднощі, пов'язані з проведенням досліджень у районах військової діяльності (зокрема, через обмежений доступ, небезпечні умови), інформація, що стосується військового впливу на довкілля є відносно

рідкісним явищем, і часто цей вплив вивчають через роки після припинення військової активності й без знання базових умов функціонування цієї діяльності. У військовій стратегії сучасного ведення війни під час планування та проведення воєнних операцій недостатньо уваги приділяють екологічним наслідкам військової діяльності. Додаткові соціально-екологічні дослідження допомогли б виявити екологічні наслідки військової діяльності, вплив воєнних дій на структуру екосистеми і таким чином встановити можливості пом'якшення негативних наслідків у розробленні оптимальних стратегій реабілітації та відновлення уражених ділянок довкілля.

Сучасне ведення війни свідчить про крайню необхідність глобального розгляду екологічних наслідків воєнних дій з акцентом на розробленні нових між-народних політичних інструментів та угод аналогічно до захисту прав людини у воєнний час. Відповідальність військових за охорону ресурсів довкілля доцільно розглядати як невіддільну складову сучасної військової доктрини, зорієнтовану на стабільність і громадянську підтримку. Військові дії окупаційного контингенту РФ є порушенням усіх чинних норм міжнародного права щодо охорони природи, сталого розвитку та безпекових принципів людського співіснування.

В умовах російсько-української війни соціально-екологічні ризики стосуються як екологічних прав людської спільноти (проблема екологічної безпеки), так і моральних прав дикої природи на життя. Після остаточного завершення війни внаслідок екологічних злочинів окупаційних військ несна здатність довкілля України зіткнеться із руйнуванням екосистем, масштабним забрудненням ґрунтів, відчуте зменшення біорозмаїття з одночасним зростанням кількості шкідників у лісах. Відбудова країни потребуватиме значної кількості природних ресурсів із супутнім зростанням викидів парникових газів, що обернеться ризиком невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей. Очікуване значне хімічне забруднення ґрунтів і вод актуалізує налагодження ефективної системи державного моніторингу стану довкілля, який дасть змогу зафіксувати реальний обсяг завданої екологічної шкоди та вжити оптимальних заходів для запобігання подальшому погіршенню екологічної ситуації та для відновлення екосистем до безпечного стану.

Для запобігання масштабним соціально-екологічним ризикам повоєнного майбутнього України державна стратегія відбудови країни

має враховувати експертну екологічну оцінку. Екологічний аналіз та контекст в ухваленні законодавчих рішень є необхідним, а законодавчі зміни мають проходити належне оцінювання екологічних ризиків за участі профільного парламентського комітету і громадських екологічних організацій. Національний план повоєнного відновлення обов'язково має передбачати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату [Environmental impacts, 2022]. В основі стандартів повоєнної екологічної політики мають бути соціальні переваги, а не утилітарний розрахунок емпірично підрахованих «наслідків» на захист від екологічного ризику з очікуваним прибутком від реалізації науково-технічних інновацій (risk-benefit analysis).

Джерела

1. Catton, W.R. Jr. (1982). *Overshoot: The Ecological Basis of Revolutionary Change*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
2. Certini, G., Scalenghe, R., Woods, W.I. (2013). The impact of warfare on the soil environment. *Earth Science Reviews*, 127, 1–15.
3. Closmann, Ch.E. (Ed.) (2009). *War and the Environment. Military Destruction in the Modern Age*. Texas: Texas A&M University Press.
4. Engh, S. (2020). Georg Borgström and the population-food dilemma. In: *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia* (pp. 39–58). London: Routledge.
5. *Environmental impacts of the war in Ukraine and prospects of a green reconstruction* (2022). OECD.
6. Goldsmith, G.S. (2010). *Environmental impacts and military range use. An investigation and summary of what we have learned after 12 years at Massachusetts Military Reservation (MMR) and implications for the continued use of military ranges in the United States*. U.S. Army Environmental Policy Institute.
7. Gontier, M. (2007). Scale issues in the assessment of ecological impacts using a GIS-based habitat model – A case study for the Stockholm region. *Environmental Impact Assessment Review*, 27, 440–459. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0195925507000194>.
8. Hupy, J.P. (2008). The environmental footprint of war. *Environmental History*, 14(3), 405–421.
9. Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford: Stanford University Press.
10. Kopel, D., Malkinson, D., Wittenberg, L. (2015). Characterization of vegetation community dynamics in areas affected by construction waste along the urban fringe. *Urban Ecosystems*, 18, 133–150.
11. Lawrence, M.J., Stemberger, H.I.J., Zolderdo, A.J., Struthers, D.P.,

Cooke, S.J.(2015). The effects of modern war and military activities in biodiversity and the environment. *Environmental Review*,23, 443–460.

12. Lindsell, J.A., Klop, E., Siaka, A.M. (2011). The impact of civil war on forest wildlife in West Africa: mammals in Gola Forest, Sierra Leone. *Oryx*, 45 (01), 69–77.

13. Long, T.P. (2009). A global prospective on underwater munitions. *Marine Technology Society Journal*, 43 (4), 5–10.

14. Machlis, G.E., Hanson, T. (2008). Warfare Ecology. *BioScience*, 58 (3), 729–736.

15. Majeed, A. (2004). The impact of militarism on the environment: an overview of direct and indirect effects. A research report written for Physicians for Global Survival (Canada). Ottawa. Retrieved from: https://bazaarmodel.net/ftp/Project-C/Bazaarmodel/Materiaal/Xtradetail/pdf/militarism_environment_web.pdf.

16. Millennium Ecosystem Assessment. *Ecosystems and Human Well-being: A Framework for Assessment* (2003). Washington: Island Press.

17. Prose, D.V., Wilshire, H.G. (2000). The Lasting Effects of Tank Maneuvers on Desert Soils and Intershrub Flora. Washington: US Geological Survey. Open-file Report no. 00-512. Retrieved from: <https://pubs.usgs.gov/of/2000/0512/pdf/of00-512.pdf>.

18. Rodda, G.H., Savidge, J.A. (2007). Biology and impacts of Pacific Island Invasive Species. *Boiga irregularis*, the Brown Tree Snake (Reptilia: Colubridae). *Pacific Science*, 61, 307–324.

19. Smith, R. (2007). *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World*. New York: Knopf.

20. Smith, S.L. (2011). Toxic legacy: mustard gas in the sea around us. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, 39 (1), 34–40.

21. Stegnii, O. (2012). Sociological reading of nature. [In Ukrainian]. Kyiv: Center for Environmental Education and Information.

22. Стегній, О. (2012). Соціологічне прочитання природи. Київ: Центр екологічної освіти та інформації.

23. Stegnii, O. (2022). Socio-ecological risks of the Russian-Ukrainian war. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society in the conditions of war. Year 2022* (pp. 77–87). Kyiv: Institute of Sociology, NASU.

24. Стегній, О. (2022). Соціально-екологічні ризики російсько-української війни. В: *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 77–87). Київ: Інститут соціології НАНУ.

25. Sztompka, P. (2022). Social capital. Theory of interpersonal space. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i litera letter.

26. Штомпка, П. (2022). Соціальний капітал. Теорія міжособистісного простору. Київ: Дух і літера.

27. Tortorici, G., Fiorito, F. (2017). Building in post-war environments. *Procedia Engineering*, 180, 1093–1102.

28. Vasyliuk, O., Ilminska, L. (2020). Ecosystem services. Review. CO «CF
29. «Biodiversity Protection Fund of Ukraine».
30. Василюк, О., Ільмінська, Л. (2020). Екосистемні послуги. Огляд. БО «БФ «Фонд захисту біорізноманіття України».
31. White, D.F., Rudy, A.P., Gareau, B.J. (2016). *Environments, Natures and Social Theory. Towards a Critical Hybridity*. New York: Palgrave Macmillan.
32. *Witnessing the Environmental Impacts of War. Environmental case studies from conflict zones around the world* (2020). Retrieved from: <https://paxforpeace.nl/what-we-do/publications/witnessing-the-environmental-impacts-of-war>.
33. Zentelis, R., Lindenmayer, D. (2014). Bombing for biodiversity – enhancing conservation values of military training areas. *Conservation Letters*, 8 (4), 299–305.

Питання для самоконтролю

1. Стандарти повоєнної екологічної політики.
2. Сутність антропоцентричної парадигми.
3. Повоєнні екологічні ефекти.

Александр Дж. Ч.
професор соціології і співдиректор
Центру соціології культури
(*Єльський університет,*
м. Нью-Гейвен,
шт. Коннектикут, США)

ЦИВІЛЬНА СФЕРА ТА ПЕРЕХІД ДО МИРУ: КУЛЬТУРНА ТРАВМА І ЦИВІЛЬНЕ ВІДНОВЛЕННЯ

Якими є умови цивільної єдності та невоєнного конфлікту всередині національних держав? Для початку можна було б концептуалізувати мир як просто відсутність насильства. Тоді здійснення переходу до миру означатиме відмову від фізичної сили як легітимного засобу поведінки щодо соціальних та культурних конфліктів (вираження їх, посередництва в них та їх розв'язання) і, в ширшому сенсі, щодо боротьби за владу. Таке мінімалістське визначення миру передбачає цивільне регулювання конфліктів, скажімо, заміну примусу переконанням. Потрібно визнавати добросовісність своїх опонентів, хоча би як їхні матеріальні та ідеальні інтереси ввижалися з погляду наших. Їх мотивацію маємо вважати щирою, а їхнє ставлення чесним. Коли ми таким чином поважаємо їхнє право мати права (Arendt, 1951), погрози опонентам фізичною силою стають чимось позамежним.

Насилля означає заперечення інших через визначення опонентів як речі, які можна змінити лише знищуючи. Для того, щоб у суспільстві запанував мир, єдиним легітимним способом зміни чужих думок має стати переконання; на зміну озброєнню має прийти обґрунтування. Таке мінімалістське визначення миру є емпіричним підґрунтям існування громадянського суспільства. Звісно, Макс Вебер (Weber, 1946) мав рацію, коли наполягав, що монополізація засобів насильства нацією-державою була значним цивілізаційним досягненням. Для Вебера модерність означає раціонально-легальний лад, який забезпечує більшу передбачуваність та більшу справедливість, аніж деспотична влада патримоніального авторитету. Якщо доступ до засобів насильства має хоча хтось крім представників держави, легально-раціональна легітимність руйнується і закони втрачають чинність. Проте твердження, що мир є відсутністю насильства, не рівнозначне твердженню, що мир цим обмежується.

Мир є значно більшим за просто відсутність нелегітимного насильства. Навіть якщо уряди зуміють монополізувати насильство, що може завадити жорстокому протистоянню згодом розгорітися знову? Із цим питанням ми досягаємо меж Веберової соціології. Опис обмежень застосування насильства виходить за рамки теорії модерності як раціонального суспільства. Нам потрібна більш культурно-зорієнтована соціологія, здатна теоретизувати почуття, символи, моральність та метафізичні уявлення (Alexander et al., 2012).

Насильство – річ фізична, проте укорінена в культурних процесах шельмування, знеславлення та об'єктивації. Мир вимагає руху в іншому напрямку, до дієвого бачення соціальної єдності, здатної зафіксувати та обмежити державу, і не лише державу; до незалежної цивільної сфери (civil sphere), яка встановлює обмеження і для економіки, церкви, університету, сім'ї, етнічних та расових спільнот та добровільних об'єднань. Цивільна сфера (Alexander, 2006) є ідеалізованою утопічною спільнотою, частково, проте ніколи не цілком, інституціалізованою у таких комунікативних структурах, як журналістські та громадські асоціації, і таких регулятивних структурах, як законодавство та виборча система.

Цивільна сфера передбачає існування суспільства саморегульованих осіб, які вважають не лише себе, а й інших добродієними, незалежними, відкритими, спроможними до співпраці та раціональними, розглядають навколишніх як побратимів по горизонтально зорганізованій спільноті, які цінують довіру до себе. Більшість людей, які населяють великі територіальні громади, ніколи не зустрінуться безпосередньо. Ми можемо пізнати один одного лише через символічні репрезентації. Ми маємо досвід єдності та відкритої спільноти лише мірою того, як символізуємо віддалених інших в термінах спільних цивільних якостей. Тоді інші стають нашими співгромадянами не лише номінально, а й фактично. Кант (Kant, 1999: р. 329) пов'язував умови миру з поширенням приязні, наполягаючи, що «здійснення права на поверхню Землі належить загалом усій людській расі», та проголошуючи, що ця ідея спільної належності має «наблизити людську расу до космополітичної конституції».

Саме про спільну належність під космополітичним небозводом (Anderson, 2011) ідеться в теорії громадянської сфери. Проте культурні коди цивільної сфери стосуються не лише належності та приязні. Парадоксально, але вони стосуються також виключення, жорстокості та відвертої агресії. Дискурс громадянського суспільства – бінарний. Не лише у високій філософії, а й у повсякденній мові вулиць ми знаходимо

ідеалізовані цивільні якості, що їх рішуче протиставляють їхнім протилежностям: раціональне – ірраціональному, чесність – ошуканству, незалежність – залежності, відкритість – потаємності, приязнь – агресивності, довіру – недовірі. Для всіх осіб та груп, зображуваних як носії освячених якостей, гідні належності до цивільної сфери, стрижневі групи інших змальовуються у термінах негідних якостей (Douglas, 1966), яких слід позбутися заради збереження крихкої стабільності демократичного громадянського суспільства. Шлях залежності (path dependence) та інституційні структури зумовлюють ідеальні та матеріальні інтереси, і через це досить легко здійснюється кодування певних осіб та груп в антицивільних термінах. Колоніалізм ставився до корінних народів та їхніх суспільств як до засобів досягнення імперських цілей, змальовуючи тубільні релігії, соціальні практики та колір шкіри як квінтесенцію антицивільності: залежність, твариноподібність, облудність, ірраціональність та агресія.

Проте інтереси аж ніяк не є чимось застиглим. Відносно автономні ідеї – культурні системи (Geertz, 1973) – потужно впливають на траєкторії, за якими зміщуються ідеальні та матеріальні інтереси. У XVI столітті деякі впливові іспанські церковні лідери наполягали, що підкорені індіанці також є людськими істотами, спонукаючи іспанських окупантів більш чуйно ставитися до цих інших представників людської раси заради того, щоб колись у майбутньому, Божою волею, постала космополітична конституція (Stamatov, 2013).

Епродовж наступних століть в інституційні структури Нового Світу проникли більш секулярні республіканські ідеї європейського Відродження (Skinner, 1978), сформувавши антипатримоніальні спільнотні патерни та створивши відносно демократичні умови для внутрішнього миру (Forment, 2003). Коли внаслідок поєднання економіки з расовим пануванням постали західні рабовласницькі системи, релігійні та секулярні орієнтації на ширші загальнолюдські обов'язки надихнули аболіціоністські рухи (Stamatov, 2013), а зрештою, і громадянські війни між поневолювачами та визволителями, які після столітньої боротьби стерли економічне рабство з лиця землі.

Західні цивільні сфери розширилися, і виникли нові можливості для досягнення внутрішнього миру. Ще століття по тому рух за громадянські права кинув виклик пережиткам расизму в південних штатах США. Мартин Лютер Кінг пробудив мрію про більш мультирасове американське кредо та менш фрагментовану, більш солідарну американську громадянську сферу. У постколоніальній Південно-Африканській Республіці, де чорне населення пригноблювали

та експлуатували заради ідеологічних та економічних інтересів африканерів, не лише Африканський національний конгрес, а й білі реформатори із середнього класу встановили зв'язки з глобальними світськими та релігійними партнерами, які запустили антиапартеїдний рух, що перебудував цивільну сферу ПАР на менш расистську, більш мультикультурну та більш солідарну (Thorn, 2006). На початку і в середині ХХ століття соціальна поляризація породила варварські політичні та ідеологічні рухи, які поширилися всім світом. До влади прийшли фашистські та більшовистські диктатури, і майбутнє ліберальних демократи.

Проте утопічну мрію про незалежну та інклюзивну цивільну сферу так і не вдалося повністю придушити. Розгорілася світова війна за свободу та гідність, було викрито Голокост, було проведено масштабні публічні суди над військовими злочинцями, а нова глобальна громадська організація, Організація Об'єднаних Націй, ухвалила Загальну декларацію прав людини. Демократичні уряди пустили коріння в Німеччині та Японії, і було закладено широкі підвалини громадянського миру. У 1970-х роках, після смерті фашистського диктатора генералісімуса Франко Іспанія розпочала екстраординарний процес мирних, хоча й глибоко болісних, демократичних перетворень (Edles, 1998). Згодом релігійні та секулярні ідеали надихнули рух «Солідарність», який поставив на коліна польську комуністичну диктатуру.

До кінця того десятиліття повсюдно було повалено більшовицькі диктатури, які утверджували насильство з боку держави, а в Південному конусі Латинської Америки рухи громадянського суспільства кинули виклик військовим диктатурам. У Східній Азії також відбувся ненасильницький перехід до більш демократичного врегулювання конфліктів, зокрема на постчайканшистському Тайвані, у постбританському Гонконзі та, мабуть, у найпоказовіший спосіб, у Південній Кореї внаслідок низки повстань, від повстання у Кванджу 1980 року до Червневого демократичного повстання 1987 року (Alexander et al., 2019). По всій планеті, в одному регіоні за іншим, демократичні держави, влада яких була легітимована дискурсами громадянського суспільства, заклали культурні підвалини внутрішнього миру. Задля миру всередині країни треба позбутися насильства в політиці, створити державу, регульовану незалежними судами та керовану представниками цивільної сфери, обраними на посаду після публічних полемічних змагань за державну владу.

Аби схилити до стабільності громадськість, що конфліктує, до

полеміки замість антагонізму (Mouffe, 2000), громадяни, до яких ви звертаєтесь, мають почуватися членами єдиної спільноти й поділяти взаємні обов'язки. Коли вузькі та часткові інституційні структури підважують та обмежують можливості для якнайширшого взаємозобов'язання, це може викликати масовий реформаторський рух і навіть спричинити громадянські та революційні війни. За таких умов соціальної поляризації утвердження довіри до автономності, чесності та надійності співгромадян значно ускладнюється (Alexander et al., 2021). Яким чином, розкриваючи приховуване, можна поширювати сигніфікаційні, означальні референції сакрального виміру бінарного дискурсу громадянського суспільства? Яким чином стрижневі групи та будь-яка третя сторона можуть символізувати стигматизовані та виключені групи – класи, корінні народи, етнічні, релігійні та регіональні групи – у більш шанобливий та приязний спосіб?

Ключовим моментом тут є агентність пригноблених, яку може підживлювати безкомпромісне утопічне бачення альтернативного, більшою мірою громадянського суспільства. Коли соціальна єдність руйнується і соціальний мир стає суто гегемонійним гаслом, соціальні рухи, що представляють пригноблені групи, вдаються до насильства. Проте вони також можуть проєціювати прояви цивільності на аудиторію третьої сторони незалежно від її матеріальних інтересів. Вони можуть не лише «поборювати зброєю», а й, за словами Грамші, «поборювати позицією».

Перехід до космополітичного миру залежить від символічних заходів, які закладають культурні підвалини якнайширшої громадянської єдності. Якщо такі соціальні заходи мають успіх, вони ув'язують досвід структурних нестач із мріями про цивільну відбудову (Kane, 2019). Якщо обидві сторони соціального конфлікту є символічно та емоційно залученими, заходи сплітають культурні структури інтертекстуальності, що розширюють простір цивільної сигніфікації. Обіг спотворювального, антицивільного бачення зменшується. У межах об'єктивувального бачення, що роз'єднує громадян, не лише виключені, а й стрижневі групи постають як припустимі об'єкти насилля та винищення й дедалі більше витісняються на маргінес.

Як можна відбудувати цивільну сферу, залагодити її розбіжності в такий спосіб, щоб єдність ширилася, а джерела соціального лиха зникали? Слід вивести болісні соціальні рани за рамки символічного подання, яке досі виправдовувало їх. Необхідно створити нові, більшою мірою цивільні наративи; історії, які дають змогу слабким і сильним, жертвам і їхнім переслідувачам помінятися місцями у просторі моралі.

Тепер ті групи та особи, які просували та виправдовували травмувальні розбіжності, підлягають знеславленню та покаранню; ті ж, кого раніше розглядали у термінах темного, антицивільного зворотного боку соціального дискурсу, тепер можуть через відповідне очищення та ресигніфікацію, переозначення долучитися до громадянських святинь. Коли жертви гуманізуються, вони перестають бути приниженими через символи антицивільної об'єктивації й персоніфікуються як сяйні постаті, піднесені через цивільну ідентифікацію (Tognato, 2011). Колись шановані герої нині виявляються запламованими злочинцями, їхні ідентичності паплюжать, а їхні обтяжені розбратом ідеології та рухи вилучають за рамки новопосталого соціального устрою. У завершальній частині есея я повернуся з висот цієї теоретичної аргументації на землю, дослідивши випадки переходу до миру після війн між країнами та всередині них. Маю почати з того, що такі переходи обтяжені процесом культурної травми (Alexander et al., 2011), що й уможливлює ресигніфікацію жертв насильства та перебудову спільнот у більш цивільний спосіб.

У Другій світовій війні демократія перемогла фашистську диктатуру, проте це не призвело до автоматичної зміни ідеологій переможених народів. Однак німцям та японцям було дозволено повернутися до спільних теренів людської раси лише за умови трансформації. Ті, хто керував фашистськими диктатурами, мали бути зашельмовані за антицивільність не лише ззовні, а й у самій Німеччині. Ті, хто зорганізовував фашистські викиди насильницької влади, мали бути засуджені як антипатріоти за підрив миру та наражання на небезпеку всієї нації-держави. Не лише фашистські лідери, а й їхні прибічники мали сприйняти ресигніфікацію їх як злочинців, перебираючи на себе моральну відповідальність та демонструючи приязнь до тих, кого вони гнобили (Euerman, 2019).

Одним із кроків такого травмувального процесу є персоналізація жертв (Alexander, 2012a,b). У роздумах про перехід Німеччини від війни до миру інте- Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2023, 3 25 Цивільна сфера та перехід до миру: культурна травма та цивільне відновлення лектуали-оглядачі зазвичай зосереджувалися на таких безпосередньо повоєнних подіях, як Нюрнберзький процес. Це були потужні політичні заходи цивільного правосуддя, що відкрили десятиліття судових процесів, викриттів, публічних покань та примирень.

Проте розширення та відбудова цивільної сфери Німеччини вимагали глибших культурних перетворень. Упродовж європейської історії євреїв змальовували як підступних та підозрілих чужинців, для

яких дверей цивільної сфери мають бути зачинені. Ці двері почали прочинятися саме тоді, коли нацистська Німеччина розгорнула антисемітську кампанію масових убивств. Християни, які воювали проти Німеччини, робили це не заради євреїв, стигматизованої та підпорядкованої групи, з якою ані емоційної ідентифікації, ані культурних зв'язків у європейців та американців практично не було. Проте впродовж повоєнного десятиліття, мірою того як масові вбивства євреїв дедалі більше сприймалися не як пов'язане із війною «звірство», а як всесвітньоісторичний

«Голокост», ця інтерпретаційна ситуація докорінно змінилася. Західна література та фактологічні медіа почали зображати вбитих євреїв не як об'єкт, маси гідні жалю, а як окремих людських істот. Історія життя і смерті Анни Франк, простої голландської дівчинки, яка разом із родиною переховувалася від нацистів на горищі в Амстердамі, стала разючою притчею, легендою про трагічне страждання, вірцеву відважність та надзвичайну мужність.

«Щоденник» Анни став обов'язковим для прочитання для мільйонів школярів. Слідом за історією Анни Франк були створені романи, фільми, телевізійні мелодрами, тисячі й тисячі. Присвячені Голокосту художні твори та документальні свідчення ставали бестселерами як у Німеччині, так і поза її межами. Для успішності такого роду травмувального процесу знадобився ще один крок: роль злочинця мало бути генералізовано. Одразу по завершенні Другої світової війни німці трактували відповідальність за геноцидну війну вузько, звинувачуючи в усьому Гітлера і віддану йому кліку нацистів-фанатиків.

Однак упродовж наступних десятиліть, мірою того як воєнний злочин перетворювався на Голокост, відчуття моральної відповідальності за це масове вбивство поступово поширювалося, спершу на мільйони пересічних німців, котрі підтримували Гітлера, потім на німецьких солдатів, які воювали за нацистську експансію, і зрештою на покоління німців, які народилися вже після смерті Гітлера (Giesen, 2004). Врешті-решт роль злочинця поширилася далеко за межі Німеччини на окуповані народи, які потай сприяли нацистській політиці винищення, і навіть на країни-союзниці, які утримувалися від бомбардування таборів смерті, а пізніше самі були звинувачені у скоєнні геноциду під час колоніальних війн 1950-х і 1960-х років.

Досягнення повоєнної Німеччини, а саме перехід від жорстокої державної агресії до держави під контролем більш інклюзивної та толерантної цивільної сфери, стали переламною точкою відліку для

вимірювання успіхів та невдач аналогічних зусиль з боку інших. У своєму дослідженні процесу, який розгортався у повоєнній Японії, Акіко Хасимото (Hashimoto, 2015) демонструє стійкість мілітаристського нарративу, який ініціював 20-річну війну Японії на Тихому океані. Націоналістичні лідери продовжували бачити себе нібито жертвами західного імперіалізму, звеличуючи свої минулі завоювання як спокуту та відмовляючись поширити співчуття на вбитих ними корейців, китайців та американців. Хоча цьому мілітаристському нарративу протистоїть потужний рух за мир, навіть такий антимілітаризм представляє Японію в історії не як злочинця, а як пасивну жертву, посиляючись на бомбардування авіацією США японських міст запалювальними бомбами, ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі, а також нинішній військовий союз Японії та США. Жоден з принципів нарративів, що постали з повоєнного травмувального процесу в Японії, не перебирає на себе свого роду моральної відповідальності за насильство, необхідної для закладення культурних підвалин миру (Wang, 2019). Постфранкістська Іспанія являє собою різкий контраст.

Громадянські війни можуть закінчуватися болісно, коли попри загасання насильства поляризація під тонкою вуаллю миру зберігається. У праці «Символ та ритуал у новій Іспанії» (Edles, 1998) Едлес пояснює, як можна уникнути такої небезпечної й недовговічної розв'язки. Звісно, інституційні зміни при мирному переході Іспанії від диктатури до демократії були значними (Edles, 1998: pp. 32- 33). Напередодні громадянської війни Іспанія була бідною аграрною країною, і повоєнна політика економічної автаркії та протекціонізму, що її проводив Франко, суттєво знизила доходи на душу населення. Проте, починаючи з 1950-х років, Іспанія увійшла до ЮНЕСКО та Міжнародної організації праці (МОП), запровадила технократичний ринковий капіталізм та відкрилася для іноземних інвестицій і туризму, що дало змогу країні долучитися до масштабного економічного буму 1960-х.

Аналогічна політика відкритості була започаткована всередині іспанських релігійних та політичних інституцій. Утім, коли Франко помер 1975 року, нічого не було гарантовано. Навпаки, на порядку денному були песимістичні прогнози щодо збереження авторитаризму. Ці очікування не справдилися через низку публічних заходів, як ретельно скоординованих, так і спонтанних, які транслювали безпрецедентні заклики до національної єдності та артикулювали нову повагу до раніше плюндрованої іншої сторони. На думку Едлес, смерть

Франко «пробудила трансцендентне розуміння минулості розбрату», що й утворило символічний простір для переходу від минулого до майбутнього, для впровадження більшою мірою цивільного нарративу. І режимна, і опозиційна еліта долучилися до полум'яних заклинань щодо священного «нового початку», аби не лише відродити право голосу, а й пробудити утопічний дух «convivencia», як його називали іспанці, що буквально означає співіснування з іншими, але в ширшому сенсі означає також толерантність і мир (Edles, 1998: p. 43). Коли посткомуніст і кандидат у депутати, поет Рафаель Альберті повернувся з вигнання, він зізнався: «Я поїхав, стискаючи кулаки, оскільки то був час війни, але я повертаюся із розкритою для братерства рукою» (ibid.). Права каталонська коаліція назвала себе «convivencia Catala». Ці риторичні акти нової всеохопної єдності також передбачали очищувальну ресигніфікацію заплямованої іншої сторони. Впливовий філософ Хуліан Маріас проголошував: «Іспанія повертається до самої себе, вона рухається з неабиякою свободою, [ми] стираємо відмінності між двома іспанськими класами, і багато хто з нас починає відчувати, що ми не станемо ізгоями нашого колективного» (Edles, 1998: p. 45).

Тогочасні соціальні актори, чиї предки були непримиренними ворогами у жорстокій громадянській війні, «прийшли до визначення демократії як своєї найважливішої мети», а «насильства як неприпустимого засобу її досягнення» (Edles, 1998: p. 15). Перед лицем загальнонаціональних страйків, організовані акти єднання робітників і капіталістів обіцяли вагомі фінансові вигоди. Коли ж все-таки стався насильницький виплеск фашизму, це викликало масові демонстрації проти екстремізму. А коли заколотники в ім'я короля захопили парламент, Хуан Карлос публічно засудив їх, закликавши до «спокою та розсудливості» (Edles, 1998: p. 145), що зробило короля героєм демократичного дійства. Замість максимізації ідейних та матеріальних інтересів за принципом гри з нульовою сумою, різні групи створювали самообмежувальні правила, які відкрили шлях до компромісу. Двадцять років по тому, коли аналогічний перехід від громадянської війни до демократичного миру відбувався у Південно- Африканській Республіці, центральну роль знов-таки відігравали публічні заходи, надаючи граничний простір, в якому можна було практикувати та уявляти більш інклюзивну єдність ще до того, як вона стала дієздатною хоча у який-небудь інституційний спосіб.

Важливою організаційною інновацією в рамках цього переходу

була «Комісія правди і примирення» (далі КПП). Реконструюючи цей символізувальний проєкт у своєму дослідженні «Постановка єдності» (Goodman, 2015: р. 27), Таня Гудмен показує, як багаторічний і висвітлюваний по всій країні процес створив потужну мізансцену драматизації свідчень, які подавали «приклади минулого зла», одночасно зіставляючи їх з «ідеалом уявленої спільноти, кодифікованої як нова Південно-Африканська Республіка». У процесі символізації нової ПАР було переглянуто значення національної належності. КПП визначила «нові обриси базового морального всесвіту» (Goodman, 2015: рр. 27-28), постапартеїдну «веселкову країну» згідно бачення голови КПП, єпископа Десмонда Туту. «Рух від минулого до майбутнього, – відзначає Гудмен, – вимагав змінити спосіб, у який люди розглядали один одного, та перевизначити межі належності» (Goodman, 2015: р. 16).

У стилі, що був відлунням цивільної реконструкції Голокосту, особисті свідчення трагедії персоналізували досі безіменних чорних жертв апартеїду. Жертви переставали бути «деперсоналізованими іншими» і ставали «особами з обличчями, родинами [та] почуттями... з якими інші могли ідентифікувати себе, переступивши класові та расові межі» (Goodman, 2015: р. 16). У квітні 1996 року КПП заслухала свідчення Номонди Алати, вдови чорного активіста, жорстоко вбитого у 1984 році співробітниками органів державної безпеки. Член комісії, який брав участь у слуханні, так описав цю сцену: «Посеред виступу в неї стався зрив, і в прямому радіо- та телеєфірі пролунало первісне та спонтанне голосіння із самої глибини її душі. [Воно] вмістило у єдиному лементі всю темряву і жах років апартеїду. Здавалося, що її запрокинуте назад тіло весь цей час плекало і лише зараз вивільнило крик колективного жаху тисяч людей, які так довго перебували в пастці расизму та пригноблення» (Goodman, 2015: рр. 46).

Такі заходи зачіпали ледь не відчутні на дотик струни співчуття. Що більше сторонніх спостерігачів переживали такі прояви людського страждання, то більше ширилося почуття єднання. «Мірою того, як вдови та матері активістів боротьби проти апартеїду являли світові свій особистий біль та почуття втрати, свідки, глядачі, пересічні члени комісії [та] журналісти рано чи пізно не витримували... Подеколи сльози видавалися заразними. Свідок схлипував, один з глядачів починав плакати, і невдовзі сльози поширювалися, як бушова пожежа... Хтось випадково почув, як один іноземний спостерігач відзначив: «Ця країна

настільки травмована. Якщо страждає хтось один, страждають всі»» (Goodman, 2015: р. 48). У межах цього заходу поширення єдності жертви та їхні кати помінялися місцями.

Представляючи чорні жертви як героїв, співрозмовники КПП склали «оповіді, які змальовували страждання [як] доблесну самопожертву в очікуванні звільнення від гноблення» (Goodman, 2015: р. 16). Мати, чий син був убитий службою безпеки, благала КПП відшукати його кістки та зробити все, щоби «світ знав, що він був героєм» (Goodman, 2015: р. 50). Гордовиті та зарозумілі в минулому кати прийняли ганебний статус злочинців та смиренно прохали прощення. Перед лицем своєї колишньої жертви дієвець апартеїду, сумновідомий жорстокими методами катувань та політичних убивств, просив вибачення, пояснюючи: «[ми] жили за іншої ери, ми були тоді ворогами». Проте це лишилося в минулому: «Мої мотиви [були] настільки ж патріотичними у тодішній ПАР, наскільки зараз я усвідомлюю, що ви, панове, були такими ж патріотами своєї батьківщини» (Goodman, 2015: р. 60). Звертаючись до родини іншої жертви, цей самий капітан збройних сил намагався згладити свою провину «за вбивство їхнього сина та брата», розширюючи взаємну ідентифікацію: «Знов-таки, я прошу вибачення у цієї родини за його смерть та дякую Богові, що я, в кого теж є діти... не був тим, кого було вбито того дня» (Goodman, 2015: р. 61).

Травмувальний процес може поглибити перехід до миру, розсуваючи рамки культурного смислу та емоційної ідентифікації серед членів груп, чия колишня ворожість провокувала насильство, серед націй та всередині них. Між правителем та підданим, злочинцем та жертвою не може бути братерських чи сестринських почуттів, які пов'язують людей у мирний спосіб. Для створення такої структури почуттів у сучасних суспільствах одних лише особистих взаємодій недостатньо. Необхідні проєкції потужних символів та постановки драми цивільної інтеграції. Дискурс громадянського суспільства надає культурні засади миру.

Використання цієї мови відкриває шлях демократичному визнанню, перетворюючи агресію на змагання та створюючи сприятливі обставини для сигніфікації, здатної перетворити ворогів на друзів. Для того, щоб навчитися мови цивільної єдності після буремних періодів соціального протистояння та поляризації, потрібно значно більше, ніж суто участь у мовних актах. Необхідні глибоко емоційні та вкрай

символічні соціальні заходи примирення. Лише через такі культурні заходи досвід колективної травми стає нагодою для побудови такої колективної ідентичності, в якій антипатія поступається місцем взаємодентифікації. Тільки з побудовою нової структури почуттів уможлиблюється конституювання більш космополітичної цивільної єдності.

Джерела

Alexander, J. C. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.

Alexander, J. C. (2012a). *Trauma: A Social Theory*. In: J. C. Alexander (Ed.), *Holocaust and trauma: moral universalism in the West* (pp. 31-96). Cambridge: Polity Press.

Alexander, J. C. (2012b). *Trauma: A Social Theory*. In: J. C. Alexander (Ed.), *Partition and trauma: repairing India and Pakistan* (pp. 136-154). Cambridge: Polity Press.

Alexander, J. C., Eyerman, R., & Breese, E. B. (Eds.). (2011). *Narrating trauma: studies in the contingent impact of collective suffering*. New York: Routledge.

Alexander, J., Jacobs, R., & Smith, P. (Eds.). (2012). *The Oxford handbook of cultural sociology*. New York: Oxford University Press.

Alexander, J. C., Palmer, D., Park, S., & Ku, A. S. (Eds.). (2019). *The civil sphere in East Asia*. New York: Cambridge University Press.

Alexander, J. C., Kivisto, P., & Sciortino, G. (Eds.). (2021). *Populism in the civil sphere*. Cambridge: Polity Press.

Anderson, E. (2011). *Cosmopolitan canopy: Race and civility in everyday life*. New York: W.W. Norton.

Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. New York: Schocken Books.

Douglas, M. (1966). *Purity and danger*. New York: Praeger.

Edles, L. (1998). *Symbol and ritual in the New Spain: the transition to democracy after Franco*. New York: Cambridge University Press.

Eyerman, R. (2019). *Memory, trauma, and identity*. New York: Palgrave.

Forment, C. (2003). *Democracy in Latin America, 1760-1900*. Chicago: University of Chicago Press.

Geertz, C. (1973). *Ideology as a culture system*. In: C. Geertz, *The Interpretation of Culture* (pp. 193-233). New York: Basic Books.

Giesen, B. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. In: J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, & P. Sztompka (Eds.), *The trauma of perpetrators: the Holocaust as the traumatic reference of German national identity* (pp. 113-143). Berkeley: University of California Press.

Goodman, T. (2015). *Staging solidarity: truth and reconciliation in a new*

South Africa. New York: Routledge.

Hashimoto, A. (2015). *The long defeat: cultural trauma, memory, and identity in Japan*. New York: Oxford University Press.

Kane, A. (2019). *Breaching the Civil Order: Radicalism and the Civil Sphere*. In: J. C. Alexander, F. Khosrokhavar, & T. Stack (Eds.), *The civil sphere and revolutionary violence: the Rish Republican Movement, 1969-98* (pp. 170-209). New York: Cambridge University Press.

Kant, I. (1999). *Toward perpetual peace*. In: *Cambridge edition of the works of Immanuel Kant*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London: Verso.

Skinner, Q. (1978). *The foundations of modern political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stamatov, P. (2013). *The origins of global humanitarianism: religion, empires and advocacy*. New York: Cambridge University Press.

Thorn, H. (2006). *Anti-apartheid and the emergence of a global civil society*. London: Palgrave Macmillan.

Tognato, C. (2011). *Narrating Trauma: Studies in the Contingent Impact of Collective Suffering*. In: J. C. Alexander, R. Eyerman, & E. B. Breese (Eds.), *Extending trauma across cultural divides: on kidnapping and solidarity in Colombia*. New York: Routledge.

Wang, H.-l. (2019). *The Civil Sphere in East Asia*. In: J. C. Alexander, D. Palmer, S. Park, & A. Ku (Eds.), *Reconciliation through the transnational civil sphere? Historical dialogue and the Tri-National Joint History Project in East Asia* (pp. 256-277). New York: Cambridge University Press.

Weber, M. (1946). *From Max Weber*. In: H. Gerth & C. W. Mills (Eds.), *Politics as a vocation* (p. xxx). New York: Oxford University Press.

Питання для самоконтролю

1. Сутність колонізму.
2. Сутність насильства.
3. Стратегії вирішення конфліктів.

Грушевський М.*

український історик, громадський та політичний діяч. Голова Центральної Ради Української Народної Республіки (1917-1918). Член Історичного товариства ім. Нестора Літописця, член Чеської АН (1914), почесний член Київського товариства старожитностей і мистецтв (1917), академік ВУАН (1923) та АН СРСР (1929), багаторічний голова Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1897—1913), завідувач кафедри історії Львівського університету (1894—1914), автор понад 2000 наукових праць

ПОЧАТКИ ГРОМАДЯНСТВА

Загальне

[...] Що висвітлено дотеперішніми дослідженнями над початками і розвитком суспільності, що зостається спірним і неясним, та в якому напрямі належить шукати розв'язання питань тим, які б поінтересувались самі зайнятись тими питаннями? Думаю, що таке висвітлення може бути тим користнішим, що ні в нашій науковій літературі – ні і в науковій літературі взагалі, нема властиво таких підручників, які б могли заспокоїти інтерес до цих питань. А те, що циркулює у нас в ролі таких підручників – не відповідає цьому завданню. Властиво, для цілого ряду поколінь була для цього одна книжка – мабуть усім читачам так добре звісна, що її не треба й називати. В таких невеликих літературах як наша вона довго була такою й одиноким підручником, з якого зачерпувались відомості про початки й розвиток громадського життя людей та головніших його форм і установ. Я говорю, розуміється, про славну книжку Фрідріха Енгельса «Початок родини, власності й держави» [1], котрої перше видання

* Грушевський М. Початки громадянства. *Вісник Львівського університету. Серія : соціологія*. 2010. Вип. 4. С. 60–68

вийшло 1884 р.

[...] Тим часом Морганов а система, хоча як талановито сконструювана, в тій частині, де вона давала образ загальної еволюції громадянства, була не більше як гіпотезою, цінною і корисною в розвою науки – те що називається «робочою гіпотезою», яка помагає розібрати ся в зібранім науковім матеріалі й намічає дорогу дальшому дослідові – і передається згодом в науковий архив, коли в дальшій стадії наукової роботи зібраний і систематизований матеріал переростає сю гіпотезу і дає можливість поставити нову теорію, більш відповідну до призьбіраного матеріалу. І в тім була хиба книги Енгельса, що вона популяризувала гіпотези Моргана як певні, нехибні виводи науки, і власне в сій сфері, де тоді, та і досі, все ще тільки рух, допитування, вишукування дороги до певних і трівких виводів. Вона піддавала свому читачеві хибну гадку, що в поданій йому книзі він має вже остаточне, певне розв'язання сих питань, має на них тверді відповіді, які йому тільки треба добре запам'ятати, і більше до сих питань уже не вертатись. Коли зважити, яке величезне значінне в загальнім світогляді людини мають поняття про такі основні явища громадського пожиття, як подруже, родина, рід, власність, кляс, власть, держава, то пригасити в широких кругах інтерес до них, до праці над виясненнем сих питань, давши якісь ніби то тверді й непохитні формули, замість побудки до дальшої неустанної мисли в сім напрямі, – се дуже некорисно з погляду культурного і суспільного розвою сих широких верств. А формули розвою громадянства, взяті Енгельсом у Моргана, були, на правду, зовсім ані тверді ані певні.

[...] Розвій соціологічної науки і генетичної соціології з окрема Як я уже сказав, виясненне початків соціального (громадського) життя людства та його розвою вважається ділом соціології, а саме тої частини її, яка зветься соціолого-гією генетичною, або дінамичною, – а могла б звати ся й просто соціологією історичною) бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет більш або меньше спільних всьому людству. Тільки ж з історією звичайно звязується понятє того, що зветь ся «історичними часами» в житю народів; коли вони дійшли вже такого соціального і культурного розвитку, що у них появляють ся «історичні пам'ятки», тягла і неперервана історична традиція. Тим часом генетична соціологія займається найбільше часами ранішими, «перед-історичними», старається розслідити зав'язки суспільного життя і розвиток його форм, починаючи від найбільш простих і примітивних, та висвітлити ті дороги, якими воно приходить до тих складніших форм, в яких ріжні

народи виступають на початках доби, що зветь ся «історичною» та служить предметом історичних дослідів. В тім ген. соціологія приподоблюєть ся до иньшої такої «перед- історичної» науки, археології, яка так таки й зветь ся инакше «передісторією» («преісторією»). Тільки та ставить, своїм головним завданням висвітленне початків матеріяльної культури (їжі, одежі, житла, господарства і зносин) і студіює для сього матеріяльні останки і пам'ятки сеї культури (струмент, посуду, останки їжі, одежі, житла, похоронів). А генетична соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертаєть ся до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останніми часами особливо) – до матеріялів етнольогічних: до студій над народами, які зістались на низших, так би сказати – перед-історичних ступенях культури і соціального житя.

Широко переведені протягом останнього століття досліди і описи побуту таких народів виказали, що майже всі ступени культури і громадського житя можна бачити на яв, перед собою, у сих народів, і коли їх уміючи підібрати і поставити поруч себе, очистивши від ріжних сторонніх додатків, за помічю порівняних етнольогічних студій, то ми дістанемо перспективу соціального розвою, дуже ріжнородну, з масою варіантів, яких даремно б ми шукали в історичних наших відомостях. Трохи, правда, запізно наука взялась до студіювання сих пасербів історії: деякі встигли вже й вигинути під натиском на них європейської «цівілізації», поки діждались сеї ласкавої уваги. Але все ж таки сі досліди, переведені протягом особливо останнього півстоліття перед війною, уратували, для науки бодай, дуже багато. Заразом вказали вони шлях, котрим належить іти, щоб дійти ясного розуміння доріг, якими вищі культурою народи, так звані історичні, вийшли на ті вищі ступени культурного життя, де вже починаєть ся їх історичне існуванне, котрим займаєть ся історія, а так звана «філософія історії» стараєть ся звести до більш менш однастайних, спільних моментів безконечне багатство фактів і подробиць сього історичного житя. Генетична соціологія таким чином пророблює немов вступні розвіди до сеї науки, яка розвинулась півстолітем ранійше, головно під впливами німецької ідеалістичної філософії.

Деякі дослідники навіть дивлять ся на соціологію взагалі, як на те саме, чим мала бути та «філософія історії»¹). Але глибока відмінність напрямів новійшої соціології від тої старої, ідеалістичної історії філософії, робить таки з соціології не по назві тільки, а по самому духу і змісту науку глибоко відмінну. В своїх початках (у Конта особливо) соціологія стояла дуже близько до тої ідеалістичної

філософії історії – але потім відійшла далеко й пішла иншою дорогою. Поява і розвиток соціології як науки се діло останнього століття. Правда, коли її починають просто з «Курса позитивної філософії» Конта, котрий руба поставив питанне про неминучість утворення сеї науки (котрій він перший і дав її нинішню назву – «соціології»), то се виходить трохи занадто формально. Не казати вже, що ідея науки про людське громадянство, як таке, носила ся в гадках учених, які інтересували ся соціяльними відносинами, дуже здавна: стара «політика», що веде свої початки від Плятона і Аристотеля, була властиво вже такою наукою про громадянство, тільки все збивалась на науку про державу, і питанне про відносини між громадянством і державою було для неї центральним. Оден з визначних представників сеї дісципліни, англійський філософ Гоббс (1588–1679) висунув і дуже значущий термін для сеї науки – «соціяльна філософія».

Але XVIII вік не оцінив відповідно сеї ідеї. У Монтескіє і Кондорсе, котрих Конт уважав своїми попередниками, знаходимо не багато нового в порівнянню з попередніми «політиками», і тільки велика революція та викликані нею глибокі політичні й соціяльні зміни змусили глибше застановитись над соціяльним ладом і основними факторами його розвитку. «Великий зачинатель ідей», насичений вражіннями епохи, гр. Сен-Сімон (1760–1825) в своїх безконечних, безсистемних, часом навіть суперечних з собою писаннях, написаних під вражіннями наполеонівської і реставраційної реакції, доходить до глибоких виводів, які відіграли велику ролу в розвою європейської мисли 2. Переходячи історію Франції, – ті умови, які привели до утворення феодального режиму, потім його розкладу і організації необмеженої королівської монархії, до революційного вибуху і реставрації, він порівнює її з історією Англії, з англійською революцією і реставрацією, і констатує повну аналогичність розвитку сих двох країв, поставлених, на перший погляд, в такі глибоко відмінні обставини.

Се вказує йому на спільність основних сил, які керують історією народів. Форми державної організації, політичні зміни – котрі так швидко економічна організація громадянства: право власности, поділ праці, форми продукції і організація суспільних кляс, яка з того витікає. «Парляментарне правління тільки форма, а власність – се ґрунт; закон про права і форми правління не мають такого значіння як ті, що уставляють права власности і регулюють їх користанне; їх обґрунтованне се правдива підстава соціяльної будови». Поруч сих економічних підстав відіграють в політичних змінах велику ролу

також ідеї – моральні, релігійні, філософські. Кожда політична система має своє обґрунтування в системі філософській. Політична організація середньовіччя була ділом середньовічних мислителів – духовенства, а розвій позитивного знання, принесеного Арабами до Європи, не менше послужив розкладови феодалізму, ніж визволення міських комун. Про взаємовідносини цих двох категорій сил – економічних і духових, Сен-Сімон не висловлюється виразно, але часами у нього виривають замітки, які признають першество за факторами економічними: «поступи індустрії мають найбільш позитивний характер», велика революція мала своєю метою уставлення «індустріальної системи» і революційна енергія не вичерпається, поки система не закріпить ся (правда, що сю індустріальну систему Сен-Сімон бере широко, включаючи сюди всі продуктивні, працюючі елементи: підприємців, робітників і трудову інтелігенцію).

В кождім разі ці сили проявляють себе з такою ж постійністю і непохитністю, як сили фізичні. «Хід цивілізації не залежить від нас». Хід людського Духа єдиний і незмінний, великі люде не творять, лише збирають до купи розкидане. Спеціально політичні події підлягають законности ще більш абсолютній, ніж математичні ряди. Тому тут навіть більше ніж в науках природничих можливе передбачання, виводи на будуще з фактів минулих; добра історія минувшини заразом буде історією будуччини людства. Досі вона була чисто літературною роботою, дійсною наукою вона стане тільки тоді, коли почне «координувати факти, і з них виводити загальні закони».

На цих історичних виводах мусить тоді спертись і нова «політика»: вона послугуватиметь ся методами фізики й інших природничих наук і подібно до них ставитиме своїм завданням – з даних фактів передбачати їх вислід. Се й є властиве завдання людської праці – людську проникливість наблизити можливо «до передбачання божого». Соціальні науки, таким чином зреформовані методом наук природничих, мусять вийти в нову систему «позитивної філософії», котру Сен-Сімон запроєктував задовго до своєї знайомости з її будучим творцем та своїм учеником Огюстом Контом. У своїх «Lettres philosophiques et sentimentales» він писав, в 1811 р., коли Конт іще був підлітком: «Окремі науки – се елементи загальної науки, названої філософією, ся наука в своїй пасивній часті являєть ся підсумком (резюме) здобутих відомостей, в часті активній – показчиком нових наукових шляхів і переглядом способів для нових відкрить і завершень уже розпочатих.

Розглядаючи релятивний і позитивний характер науки в її цілости

й частях, бачимо, що й цілість і части з початку повинні були мати характер здогадний (конектуральний), далі мусіли дістати характер на половину здогадний, на половину позитивний, і нарешті вся наука і части її мають здобути характер можливо вповні позитивний. Ми й прийшли до моменту, коли перший видатний підсумок окремих наук (*des sciences particulieres*)» утворить позитивну філософію (*la philosophie positive*)». Утворити таку систему позитивного знання Сен-Сімон не було дано: його відомости були занадто поверхові, хоча і ріжнородні, й зачерпнуті з других рук. До сього діла взявсь його ученик і співробітник з останніх літ життя Огюст Конт (*Comte*, 1798–1857). Тому що Конт і Сен-Сімон під кінець розійшлись, Конт і його ученики можливо затушковували ідейну залежність їх праці від Сен-Сімонових ідей: як сказано вже, Конт більш налягав на зразок своїх ідей з поглядами Монтеस्क'є і Кондорсе і промовчував Сен-Сімона, а декотрі з контистів навіть навпаки – доводили вплив Конта на Сен-Сімона¹. Одначе залежність діла Конта від вище наведених ідей Сен-Сімонане підлягає сумніву. Своім «Курсом позитивної філософії» (6 томів, 1830–1842) Конт сповняв програму «підсумку окремих наук», поставлену Сен-Сімоном, його побажанне бачити «добру історію минувшини людства», котра б давала прогноз його будучини, і начеркував нову програму нової науки про суспільність, тої «соціальної фізики», котра б уставила закони соціального розвою, такі ж певні та непохитні як закони фізики.

Тільки – і в сім Конт не додержав ся на висоті гадок свого учителя, – він упростив його концепцію соціальних факторів. Лишив без відповідної уваги все сказане Сен-Сімоном про фактори економічні, індустріальні, клясові, і в основу своєї концепції взяв тільки фактор духовий, психольогичний – принаймі в тій більш суцільній часті своєї історії соціального розвитку, котра у нього доводить ся до нової європейської історії. Перед усім уставляє він систему окремих наук, їх «єрархію» в порядку їх складності – від загальніших і простійших до більш складних, скомплікованих.

Се славна Контова «класифікація наук», яка уставляє їх в таким порядку: математика, астрономія, фізика, химія, біольогія, і за біольогією, яка студіює устрій і функції живих, чи органічних тіл. По гадці Конта, мусить бути ще наука, присвячена устроєви, розвоєви і функціям людської суспільности. Сій будучій науці він дав назву соціольогії, яка й зістала ся за нею, незважаючи, що такий термін, зложений з двох ріжномовних слів – одного латинського, другого грецького, викликав чимало опозиції. Ціла половина Контового

«Курса» (тт. IV, V і VI) присвячена вивченню принципів і завдань цієї нової, ним постудірованої науки.

В дусі Сен-Сімона ці завдання і методи ставлять ся по аналогії з фізикою: як біологія так і соціологія трактують ся як відділи фізики в широкому розумінні слова. Фізика властива досліджує закони неорганічної природи; біологія, або «органічна фізика», займаєть ся тілами органічними, а соціологія, котру Конт інакше називає «соціальною фізикою», має досліджувати устрій людського громадянства (що Конт по аналогії з фізикою називає «соціальною статикою») і його розвій – що він називає «соціальною динамікою». В сім досліді має вона знаходити оті вимагані Сен-Сімоном тверді й непохитні закони, котрі в соціальному життю мусять бути також як у всякій иньшій сфері природних явищ. Базу в сім приготує для соціології біологія, котрої частину становить «фізіологія мозку», або психологія, яка аналізує соціальні інстинкти людини (*sociabilité humaine*).

Аналіз історичного розвитку людства мусить розкрити закони, котрі ними керують. Основною силою соціального розвитку являєть ся людський дух: «весь соціальний механізм в останнім рахунку спочиває на ідеях» (*tout le mechanisme social repose finalement les opinions*). Розвиваючи висловлену досить ясно вже у Тюрго і Сен-Сімона ідею, котру Конт одначе вважав своїм винаходом¹, він уставляє свою теорію «трьох стадій», які переходила в своїм розвитку мишленне, а з нею і соціальне життя всіх народів: з початку давалось усьому обясненне теологічне (волею і творчістю богів), потім метафізичне (з певних абстрактних первооснов) і нарешті думка стає на позитивний ґрунт: шукає реальних законів, себ-то фактичного зв'язку явищ в їх розвитку і співістнуванню.

Відповідно сьому Конт ставив черговим завданням науки поставити на ґрунт «позитивної філософії» і студіюванне соціального людського життя та згідно з її вислідами його організувати. Прикметами позитивного досліді він уважав: об'єктивизм, себто підпорядкуванне гадок предметови досліді, реальність досліджуваних явищ, їх певність і можливість перевірки, точність досліді і свідомість релятивності його результатів – тому що явища кінець кінцем пізнають ся нами не в своїй абсолютній істоті, а в їх відносинах між собою і в відносинах до обсерватора чи дослідника. Виходячи з сих принципів Конт начеркує в своїм курсі образ розвитку людського життя і його перспектив в будучини. Вихідною формою соціальної організації, *association elementaire*, являєть ся сім'я; се соціальна одиниця, дана природними

(біологічними) умовами. Вона опирається не на поділі праці – основнім принципі соціальної організації, «який в сім'ї проявляє себе тільки в деякій мірі», – а на інстинктах людської симпатії.

Ті різниці і нерівності, які існують в сім'ї, виявляються в підпорядкованню жіночого елемента мужеському, і дитинячого покоління батьківському; при всіх змінах форм сім'ї влада чоловіка над жінкою і батьків над дітьми мусить з'єднатися; підкорювання сім'ї якими небудь теоріями Конт вважає симптом соціальної анархії. З сімей виростають племена, з племен народи. Виходячи за межі сім'ї, людські одиниці підпадають уже впливам соціального процесу, глибоко відмінного від біологічного існування. Супроти одиниць суспільність являє собою самостійною силою, взаємовідносинами одиниць і поколінь обмежує вона вплив законів фізіологічних, включно з психологічними, і розвивається по своїм власним законам соціальної динаміки.

Першим і основним таким соціологічним законом являється закон прогресу, від якого не може ізолюватися ніяка соціальна сфера; як в статі так і в динаміці громадянства існує внутрішня зв'язь між усіма частинними його рухами. Дає напрям цьому рухові, як ми вже знаємо, людський дух. Біологічні умови соціального життя (*milieux biologiques*): раса, фізичні прикмети території, клімат – мають другорядне значіння, прискорюють або затримують його розвій, але не впливають на його напрям. Так само другорядне значіння має соціальна конкуренція, яка виникає з наможення людности і з тим зв'язаного попиту за життєвими засобами, поділу праці і кооперації. Історія громадянства се історія людського духу; еволюція духовна і соціальна покриваються обопільно. З кожного духового піднесення виникає ініціатива в інших сферах соціального життя – мистецтві, політиці, індустрії. Тому з духового життя починається революція і реформа; одинокий спосіб реформи – се реорганізувати насамперед думку, щоб потім перейти до обичаю, і нарешті до інституцій. Однак сила духу також не безмежна: як усе матеріальне він підлягає фізичним законам, як закон інерції, ділення і протиділення, й ин. Тому помилкою являється віра в безмежну силу індивідуальної ініціативи, спеціально – впливу законодавця: він може тільки підтримувати спонтанічний хід соціального процесу, а не затримати, не змінити його напрям.

На історичних прикладах першої, релігійної стадії соціального життя людства Конт старався показати все це конкретно. Він розділяє

сю стадію на три ступені: фетішизму, політеїзму і монотеїзму, і показує на кождім ступені, як певному ідейному світоглядові відповідає певна соціальна система. Фетішизм полягає на єдиному можливому для примітивної людини трактуванню всього доохрестного як індивідуальних істот, укритих у всіх, навіть, на погляд, бездушних річах. З сього витікає пошана для користних для її прожитку звірят, привязанне до рідної землі, з тим до хліборобства. Сей многоважний поступ господарства треба толкувати з духових мотивів: поясненне збільшеннем людности і запотрібуваннем поживи не годить ся, бо психологія показує фальшивість виводу здібностей з потреб. Що до соціальної організації, то вона в сій добі не виходить властиво за рамці сімї. Священничої верстви ще нема, тільки різні чародії. Мистецтво слабо розвинене, в нім нема ще творчої фантазії, яка виявляєть ся в політеїстичній добі.

Культ небесних тіл творить перехід до політеїзму – релігії ширшої, яка об'єднує більші круги людности спільними віруваннями і спільним підпорядкуваннем божеській силі, творить нації, держави і патріотичну свідомість. Але різниця в релігійних віруваннях, в божествах приводить до війн, – старинні війни всі мають до певної міри релігійний характер. Вони витворюють невільництво, а з невільництва виростає розкіш, жадність і соціальні нерівності. В організації влади з початку теократія, пануванне священничих верств, але що наслідком многобожності вона не консолідуєть ся, то у різних народів (греків, римлян і ин.) перевагу бере власть світська, військова, що зле відбиваєть ся на моральності громадянства.

Натомість найвищого розцвіту доходить мистецтво. Доба монотеїстична – європейське середньовіччя – дає єдине священство, завдяки католицькій церкві, для котрої Конт не знаходить слів подиву і поважання, вважаючи, її діло верхом політичної мудрости людства. Утворений нею розділ влади світської і духовної і самостійність церкви дали незвичайно користні наслідки для соціального розвою. Релігія обмежила війну, об'легшила клясові нерівності, спеціально невільництво. Мистецтву дала етичний зміст і т. д.

Таким чином на цих трьох світах: примітивнім, античним і середньовічним Конт послідовно переводить свою теорію залежности соціального процесу від ідеології. У характеристиці нової доби, приблизно від XIV в., вона не переведена так послідовно. Порівняно з суцільною, закінченою будовою європейського середньовіччя ці п'ять

століть Конта є добою розкладу і анархії, внесе лад лише наступна/прийдешня доба позитивизму. З трьох «серій» явищ, що виступають при кінці середньовіччя – індустріальної, естетичної і науково-філософської, ця остання тратить приналежну їй ініціативну, провідну роллю, порядок залежності змінюється, напрям дає індустріалізм, що завдячує своєю енергією повному визволенню підданих.

Провідне значення філософія починає мати з XVIII в., а повне панування її прийде з добою позитивизму, дорогою котрому Конт промощує своєю творчістю. Загалом же характеристика сеї «метафізичної стадії» випала у нього далеко менш послідовно і ясно, ніж стадії попередньої. Сю Контову концепцію історії соціального розвитку людства доводиться оцінювати тепер дуже негативно, але сама ідея науки про суспільність як таку, і побажання «позитивного» розсліду явищ соціального процесу були починком плідотворним.

Питання для самоконтролю

1. Контова позитивна соціологія.
2. Ієрархія наук О.Конта.
3. Що є початками громадянства?

Марценюк Т.¹

українська науковиця, соціолог,
гендерна дослідниця, освітня
активістка, кандидатка
соціологічних наук, доцентка
кафедри соціології Національного
університету «Києво-Могилянська
академія», гендерна експертка
Української гельсінської спілки
з прав людини, гостьова дослідниця
за програмою ім. Фулбрайта
у Колумбійському університеті
(США, 2017-2018)

ГЕНДЕР І ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ

Стать найчастіше пов'язують із генітальною будовою, репродуктивною системою, хромосомним набором, тобто з біологічними ознаками. А як ми в суспільстві визначаємо чоловіків і жінок? За довгим чи коротким волоссям, типом і кольором одягу, певними манерами поведінки (агресивністю чи ніжністю), тобто за радше соціальними ознаками. Навіщо нам знати стать дитини, коли жінка ще вагітна? Щоб уже купувати відповідний для хлопчика або дівчинки одяг та іграшки. Нам активно робить підказки магазин дитячих іграшок, де є окремі секції, часто марковані відповідними кольорами – рожевим для дівчаток і блакитним для хлопчиків. Навіть до вишу ми вступаємо на «відповідні» спеціальності: дівчата передусім на філологію, а хлопці більше на інформатику. Оці суспільні ознаки, які приписуються чоловікам і жінкам, і називають гендером. Гендер – це певні соціальні ролі, що їх очікують від чоловіків і жінок. Жінка – насамперед мама, відповідальна за догляд за дітьми й іншими членами родини, за хатню роботу. А чоловік – радше професіонал, який фахово водить машину, експерт і знавець свого діла.

Наразі у суспільстві такі гендерні стереотипи – уявлення про соціальні ролі для чоловіків і жінок, базовані передусім на біологічних ознаках. Так звані традиційно жіночі ознаки називають фемінністю

¹ Марценюк Т. Гендер і гендерна рівність. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4c34394b-0499-4415-8240-66d7e6c97312/content>

(чи жіночністю), а чоловічі – маскулінністю (чоловічністю). Маскулінність пов'язують із силою, владою, мужністю, витривалістю, агресією, неемоційністю, орієнтованістю на успіх. Натомість фемінність – це, навпаки, емоційність, чуйність, слабкість, жертвовність, залежність тощо. Такі ознаки досить протилежні, майже полярні. Ми навіть у різноманітній літературі вчимо хлопчиків бути козаками (як-от енциклопедія для хлопчиків «Як стати козаком за 7 днів»), а дівчаток – принцесами (наприклад, «Енциклопедії для маленьких принцес»).

Чи справді це єдино можливі ролі для хлопців і дівчат? Наскільки вони реалістичні і практичні? Відомий американський соціолог, автор праці «Гендероване суспільство» Майкл Кімел метафорично назвав таке протилежне розуміння розбіжностей між чоловіками і жінками «міжпланетарною теорією гендерних відмінностей», посилаючись на популярний бестселер Джона Грея «Чоловіки – з Марсу, жінки – з Венери». Та чому нам так хочається знайти радикальні відмінності між чоловіками і жінками, якщо подібностей набагато більше? Ми забуваємо, що жінки (як і чоловіки) можуть більше відрізнятись між собою (наприклад, за такими ознаками, як економічний дохід, клас, вік, етнічна приналежність, стан здоров'я тощо). У цій книжці йтиметься не лише про гендер, а й про інші ознаки, в основі яких лежать соціальні нерівності. Отже, зважаючи на означення гендеру, ми говоритимемо про відмінності між чоловіками і жінками, критикуватимемо їх у дечому, але водночас відзначимо низку подібностей. Адже, погодьтеся, будувати мости приємніше й корисніше, ніж зводити стіни.

Маскулінні і фемінні ознаки не є сталими утвореннями, адже вони можуть змінюватися історично і відрізнятись в різних культурах. Наприклад, бути жінкою сьогодні і сто років тому – це геть різні речі. У 1915 році жінки в багатьох країнах, серед яких США, Франція, Швейцарія, Російська імперія, не мали права голосу. Нині жінки не лише голосують, а й призначаються та обираються на високі посади, як-от Ангела Меркель, Даля Грибаускайте чи Ділма Русеф. Також різний досвід і відмінні суспільні очікування у чоловіків в Україні і, скажімо, у Швеції. Тато у Швеції – набагато звичніша для широкого загалу роль, ніж в Україні, а татівство – типова ознака шведської маскулінності. Проте гендер – це не просто описова ознака, це критика доволі вузького сценарію поведінки для жінок і чоловіків. Гендерні студії критикують явище гендерної поляризації (намагання вбачати в жінках і чоловіках лише відмінності), адже жінки –

гетерогенна група, різнорідна всередині, так само як чоловіки.

Критикують також андроцентризм (культурна традиція, яка зводить людську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, що репрезентується як універсальна об'єктивність) і патріархат як норму суспільного життя. Коли говорять про гендер, то мають на увазі насамперед нерівність, а не лише відмінність між чоловіками і жінками. Разом із нерівністю йдеться про ієрархію, стратифікацію і владу, вбудовану в гендерні відносини. Влада – це нерівномірний розподіл різних ресурсів (економічних, часових, статусних). Гендерна теорія передбачає зміну соціальної реальності, мета якої – забезпечити гендерну рівність. Відповідно до Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок» (набрав чинності з 1 січня 2006 року) гендерна рівність трактується як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства (розділ 1, стаття 1). Отже, гендер характеризується низкою ознак. Далі познайомимося детальніше з критичним потенціалом цього поняття.

Одна з найбільших методологічних помилок – ототожнювати гендерний підхід із статево-рольовим, коли кожній статі відповідає «своя» роль, що її повинні виконувати чоловік або жінка. Наприклад, дівчаток навчають бути вправними господинями і люблячими матусями, а хлопчиків – захисниками країни і годувальниками родини. Гендер для всіх Гендерна теорія чи гендерні студії – це критичний підхід, який заперечує подібні думки про винятковість біологічного (або біологічний детермінізм). Біологічні відмінності між чоловіками і жінками не заперечуються, але підважуються як єдино можливі для пояснення гендерних ролей. Відомій фразі Зигмунда Фрейда «Анатомія – це доля» можна протиставити вислів французької філософині Сімони де Бовуар із її праці «Друга стаття» «Жінкою не народжуються – жінкою стають». Те саме справедливо і для чоловіків. Адже ми приходимо у світ, де вже існують певні очікування від наших ролей і сценаріїв поведінки; у процесі виховання й соціалізації ми навчаємося «правильних» ролей, які відповідають традиційним уявленням про маскуліність і фемінність.

Справді, нас змалечку вчать бути хлопчиком чи дівчинкою, наприклад, купуючи нам відповідні іграшки. Дівчинка повинна гратися посудом, а якщо хлопчик просить у батьків таку іграшку, йому часто відповідають, мовляв, не чоловіча це справа – готувати їсти. Та чи вміти приготувати їсти собі й близьким – зайва навичка?

Постаралися і маркетологи, адже дитячі кухні переважно яскраво-рожевого кольору. Вони ніби підказують батькам: купіть мене для дівчинки, яка є майбутньою господинею. Коли ми критично оцінюємо цей приклад, то послуговуємося гендерними студіями. Гендерні студії ґрунтуються на соціально-конструктивістських методологічних засадах, які передбачають такі основні ідеї. Гендерні відносини – це відносини влади, які містять нерівності, «вбудовані» в соціальні інститути. Тобто гендер – це не просто роль, яку ми граємо залежно від нашого бажання чи небажання. Гендер – це радше базова ідентичність, за якою люди визначають і позиціонують одні одних, відповідно до якої очікується наша діяльність у суспільстві.

Гендеру «навчаються» шляхом соціалізації і гендер конструюють протягом усього життя. Гендерна нерівність у суспільстві передбачає нерівномірний розподіл основних ресурсів – влади, грошей, а також часу. Жінки та чоловіки різні. Вони відрізняються за віком, економічним становищем (класом), національною приналежністю, сексуальністю, станом здоров'я, регіоном проживання тощо. Тому не слід ототожнювати всіх чоловіків і жінок, як це зроблено, скажімо, в бестселері Джона Грея (John Gray) «Чоловіки – з Марсу, жінки – з Венери» (1992). Низка досліджень засвідчила, що внутрішньогрупових відмінностей набагато більше, ніж міжгрупових. Гендерні відносини змінюються з часом, ситуацією, залежно від обставин. Гендерну нерівність, яку вважають несправедливістю, можливо подолати шляхом боротьби за рівні права і можливості.

Міжнародна спільнота постійно моніторить стан справ із забезпеченням рівних прав і можливостей. Питання гендерної рівності внесено до чільних міжнародних звітів, що свідчить про цінність гендерної рівності. Індекс із гендерної рівності (Gender Equality Index) – важливий компонент щорічного міжнародного Звіту з людського розвитку Програми розвитку ООН (UNDP Human Development Report). Станом на 2015 рік Україна посідає 81 місце за рівнем розвитку людського потенціалу. У міжнародному звіті Рівня свободи у світі (Freedom in the World, Freedom House) теж є розділ про «особисту автономію та індивідуальні права».

Україну 2016 року названо в ньому «частково вільною» країною із значенням 3 (максимум – 7), у нас є проблеми з забезпеченням гендерної рівності: «Гендерна дискримінація забороняється відповідно до Конституції, але урядовці демонструють мало інтересу чи розуміння проблеми. Правозахисні організації

скаржаться, що роботодавці відкрито дискримінують за ознаками статі, зовнішності та віку».

Є окремі щорічні міжнародні звіти, присвячені лише темі забезпечення гендерної рівності. У Звіті з глобального гендерного розриву 2016 року (Global Gender Gap Report 2016), підготовленому Світовим економічним форумом (World Economic Forum), вимірюється величина гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками і жінками: економічна участь, рівень освіти, політичне представництво та сфера здоров'я. У 2016 році Україна посідала 69 місце зі 144 досліджуваних країн (що вища позиція в списку, то краще в країні з гендерною рівністю). В Україні найгірша ситуація з політичним компонентом (участю жінок у процесі ухвалення рішень) – 107 місце зі значенням, яке майже наближається до нуля, тобто засвідчує суцільну гендерну нерівність.

Загалом, міжнародні звіти можуть правити за фахове джерело інформації в міжнародній порівняльній перспективі (щоб порівняти Україну з іншими країнами світу, зокрема пострадянськими) та в динаміці змін за останні роки. Поняття гендеру з'явилося не так давно – в активний ужиток воно потрапило лише в 1960-х роках. Є дві найпоширеніші версії походження терміна «гендер». За однією з версій, дослідник Джон Мані (John Money) використав його 1955 року в «Британському журналі з медичної сексології» (British Journal of Medical Sexology). Популярніша версія приписує авторство терміна психоаналітику Роберту Столлеру (Robert Stoller), який 1968 року вжив це слово у назві своєї статті «Sex and Gender: on the Development of Masculinity and Femininity». Виявилося, що дослідникам замало самого лише біологічного поняття «стать», і вони почали використовувати ще й слово «гендер», у якого наразі критичний потенціал: у сучасному суспільстві мало говорити лише про біологічні відмінності, слід зважати і на відповідні гендерні ролі. Витоки гендерної теорії – так звані теорії відносин мікрорівня, тобто ті, що розглядають радше індивідуальні, міжособистісні взаємодії. Ось три основні:

- соціально-конструктивістський підхід Пітера Бергмана і Томаса Лукмана – праця «Соціальне конструювання реальності» (1966);
- етнометодологічний підхід Гарольда Гарфінкеля – праця «Studies in Ethnomethodology» (1967);
- драматургічний інтеракціонізм Ірвінга Гофмана – праця «The Presentation of Self in Everyday Life» (1959).

Отже, гендерна структура суспільства на мікрорівні стосується гендерних ідентичностей («програвання» сценаріїв маскулінності або фемінності), а на макрорівні – інституцій. Усі суспільні інститути вважаються гендерованими, тобто в них «вписано» певні правила поведінки, часто неформальні, про те, яке місце займають жінки і чоловіки та яких ролей від них очікують. Надзвичайно цікава праця Майкла Кіммела «Гендероване суспільство» містить такі розділи: «Гендерована сім'я», «Гендерована навчальна аудиторія», «Гендероване місце роботи», «Гендерованість близьких стосунків (дружба і кохання)», «Гендерована сексуальність» та ін. Вивчати гендерні відносини в чотирьох інституціях суспільства (політиці, економіці, сім'ї й культурі) – підхід, що використовують для комплексного інституційного аналізу гендерних відносин у суспільстві.

Часто у дослідників і дослідниць виникає питання, чи є доцільним до поняття гендеру долучати ще й поняття сексуальності. Якщо під гендером маються на увазі чоловіки і жінки як переважно гомогенні групи, об'єднані на основі статі, тобто це збірна назва всіх чоловіків і жінок, то інший вимір стратифікації – сексуальність (та інші) – не береться до уваги. Такий підхід найчастіше застосовують, коли треба привернути увагу конкретно до жінок як загальної дискримінованої групи в суспільстві. Якщо гендер тлумачиться ширше – жінки та чоловіки як гетерогенні групи, а жінки відрізняються між собою низкою ознак, серед яких вік, сексуальна орієнтація, регіон проживання, етнічна і релігійна приналежність тощо, то є сенс включати сюди і сексуальність (або сексуальну орієнтацію). Ширше розуміння гендеру передбачає такі категорії:

- статі (біологічний чоловік, біологічна жінка, інтерсекс (intersex) – коректна назва для гермафродитів);
- гендерна ідентичність (жінка – біологічна статі збігається з відповідним сценарієм поведінки – фемінністю; чоловік – там само; трансгендер – біологічна статі не збігається; люди, які прагнуть змінити цю ситуацію, – транссексуали; агендер – людина не хоче бути прив'язаною до певного сценарію; бігендер – людина, яка обирає обидва сценарії;
- сексуальна орієнтація – гетеросексуальність, гомосексуальність, бісексуальність, асексуальність. Тобто поняття сексуальної орієнтації стосується і жінок, і чоловіків: вони можуть бути гетеросексуальними, гомо- або бісексуальними.

За останнє століття статус жінок помітно змінився. Те, що ми

нині сприймаємо як даність для жінок – можливість навчатися в університеті, право на спадок, виборче право, працевлаштування на ринку праці, репродуктивне планування тощо – виборювалося протягом довгих років у різних країнах світу. Саме фемінізму, явищу малознаному і «страшному» для більшості суспільства, треба подякувати за цей прогрес. Фемінізм – соціальна теорія і критика патріархату як несправедливого суспільного устрою та рух, який бореться за подолання гендерної дискримінації і несправедливості. Фемінізм – це боротьба за рівні права і можливості жінок і чоловіків. Нічого радикального як для ХХІ століття, типовий ліберальний напрямок суспільної думки. Проте фемінізми бувають різні: це не лише ліберальна течія, а й соціалістична (або марксистська), психоаналітична, радикальна, сепаратистська й інші. Є «чорний» фемінізм, латиноамериканський, екофемінізм, мусульманський, фемінізм третього світу тощо. Фемінізм розглядають, зважаючи на різноманітні культурні контексти, економічні, політичні й соціальні умови. Тому слід говорити радше про фемінізми, а не про одне явище.

Виділяють, зокрема на Заході, так звані три хвилі фемінізму – етапи боротьби жінок за свої права. Важливо, що фемінізм – не лише для жінок і про жінок, він також зачіпає чоловіків і не відбувся б без їхньої участі, особливо на початку боротьби. Скажімо, британський економіст і філософ Джон Стюарт Мілль у праці «Про підпорядкування жінки» (1861) писав, що «законодавча підтримка підпорядкування однієї статі іншій шкідлива, це одна з головних перешкод на шляху до загальнолюдського вдосконалення». У 1867 році він представив у парламенті петицію на користь виборчих прав жінок. Чоловіків, які борються поряд із жінками за гендерну рівність, називають феміністами або профеміністами.

Профеміністичний чоловічий рух – явище, що в західних країнах існує не один десяток років. Активісти й інтелектуали переконані, що патріархат і жорсткі гендерні ролі – це те, що гнітить усіх незалежно від статі. Перша хвиля – це боротьба жінок за базові права: право голосу, право на освіту, успадкування власності тощо. Вважається, що перша хвиля тривала до Другої світової війни. На інтелектуальному й ідеологічному рівнях відправним пунктом наступного етапу боротьби (другої хвилі) стала відома праця французької філософині Сімони де Бовуар «Друга стаття» (1949). Представниця екзистенціалізму, соратниця Сартра переосмислила статус жінки в різних суспільствах як «іншої» щодо чоловіка. Друга хвиля фемінізму охопила різноманітну проблематику: вихід жінок на ринок праці, гідна оплата

праці, неоплачувана домашня праця, соціальна підтримка з боку держави – і це ще далеко не все. «Особисте є політичним» – знамените гасло активісток, які ставили на політичному порядку денному питання насильства проти жінок у сім'ї і в робочому середовищі. «Моє тіло – моє діло» – стверджували феміністичні організації, що боролися за право на безпечний і легальний аборт, контрацептивні засоби, тобто за контроль над власною репродуктивною поведінкою.

Міжнародні жіночі організації вирушили до країн третього світу боротися з традиціями, що шкодили здоров'ю жінок і наражали їх на смерть, – так зване «жіноче обрізання», «вбивство честі», закидання жінки камінням за зраду тощо. Андреа Дворкін критикувала традиції відтворення жіночої краси, починаючи від бинтування ніг у Китаї і закінчуючи сучасною косметичною індустрією. Заради вписування в норму суперфемінності, сексуальності, бажаності для чоловіків жінки готові на все, адже «мода потребує жертв». Третя хвиля – це так званий постфемінізм, певне розчарування у «старих» методах боротьби. Акцент переноситься на питання ідентичностей, індивідуального спротиву, а не вписування в систему.

Питання для самоконтролю

1. Порівняйте поняття гендер і стать.
2. Сутрність гендерних стереотипів.
3. Основні ідеї фемінізму.

Навчальне видання

Наталія Комих

СОЦІОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ

Хрестоматія

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуда*
Редактор *Н. В. Леонова*

Підп. до друку 23.10.2024. Формат 60x84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 7,21. Обл.-вид. арк. 7,75. Зам. № 17/24-нп

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 8112 від 13.06.2024